

Een continue strijd?

Milieuproblematiek in de Nederlandse politiek van 1959 tot 1970

Masterscriptie Politiek & Parlement

Stijn Theeuwen

Begeleider: Prof. W.P. van Meurs

Radboud Universiteit Nijmegen

11 mei 2018

14093 woorden

Radboud Universiteit

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	5
Onderzoeksopbouw	8
Natuurbescherming	13
Ruimtelijke ordening	16
Bestrijdingsmiddelen	20
Waterverontreiniging	25
Luchtverontreiniging	30
Bodemverontreiniging	35
Kernenergie	38
Conclusie	41
Bibliografie	47

1. Inleiding

The Limits to growth: a global challenge verscheen in 1972 en deed veel stof opwaaien. In het rapport, dat in Nederland verscheen als *De grenzen aan de groei*, uitten wetenschappers van de Club van Rome hun bezorgdheid over de toekomst van de aarde. De eeuwige drang naar economische groei zou schadelijke gevolgen voor het milieu hebben, vooral op de lange termijn. De onderzoekers deden onheilspellende voorspellingen over oprakende voedsel- en grondstofvoorraden. Voor veel mensen bleek dit een verrassing, want het rapport sloeg in als een bom. In Nederland werden er in de eerste paar maanden 300.000 exemplaren verkocht, relatief meer dan waar ook ter wereld. Rond de verschijning van *De grenzen aan de groei* was er dus veel aandacht voor het milieu. Het was een onderwerp in politiek en media en er werd een publiek debat over gevoerd. “De ondergangsvisionen uit *De grenzen aan de groei* vielen in Nederland in vruchtbare aarde en werden extra gevoed door een stevige portie maatschappijkritiek”.¹ Een ander voorbeeld van de aandacht voor milieu was de vorming van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in 1971, door het kabinet Biesheuvel I. Louis Stuijt van de Katholieke Volkspartij (KVP) werd de eerste minister die zich speciaal bezighield met het milieu. Hij bracht in 1972 de *Urgentienota Milieuhygiëne* uit. Deze nota bestond uit twee delen. In het eerste deel werd de milieuproblematiek en de rol van milieuhygiëne daarin geschetst. Het tweede deel was een daadwerkelijk urgentieprogramma. Naar de algemene verdieping was in een eerdere begrotingsbehandeling gevraagd door de Tweede Kamer. In het urgentieprogramma werden de problemen op specifieke onderwerpen besproken en de beleidsvoornemens op korte termijn op dat onderwerp belicht. Onder andere de vervuiling van oppervlaktewater, luchtverontreiniging, behandeling van afvalstoffen, bodemverontreiniging, bestrijding van geluidshinder en kernenergie kwamen als onderwerp aan bod in de nota.²

Uit deze zaken lijkt op te maken dat het milieuthema in het begin van de jaren zeventig aardig op de kaart stond. Het rapport van de Club van Rome kreeg veel media-aandacht en de regering liet met de instelling van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne zien aandacht voor het onderwerp te hebben. Het is interessant te onderzoeken waar deze aandacht vandaan kwam. Veroorzaakten incidenten en publicaties als *The Limits to growth* deze aandacht, of was er sprake van een meer geleidelijke ontwikkeling van aandacht voor het milieuthema. In dat

¹ Matt Ridley en Terence Kealey, *Modes in het milieudebat* (Den Haag 1998), 24.

² Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 1; Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2.

geval zouden er ook al in de jaren zestig en misschien vijftig sporen moeten zijn van de groei van dit thema. Aandacht is natuurlijk een breed begrip. Een onderzoek zou zich kunnen richten op de aandacht voor het milieu in de media. In de vorm van een kwantitatief onderzoek, door te kijken hoe vaak kranten hebben geschreven over milieuonderwerpen in de betreffende jaren en of hier een toename valt te constateren. Of kwalitatief, door te onderzoeken of er een ontwikkeling aanwezig is in *hoe* er over deze onderwerpen werd bericht. Er kan ook gepoogd worden de publieke opinie te vatten, maar dat is moeilijk te meten. Naast media-aandacht en publieke opinie is een logische derde optie de politiek. Hoe werd ‘milieuproblematiek’ een politiek onderwerp en wanneer verscheen het op de politieke agenda? Was er sprake van plotselinge aandacht of een langzamere ontwikkeling? Dit onderzoek zal zich richten op de historische wortels van de politieke aandacht voor het milieu.

2. Status Quaestionis

Het is goed om te beginnen met een observatie van de verschenen literatuur over dit onderwerp. Die lijkt te verdelen in twee stromingen: die van continuïteit en die van discontinuïteit. Sommige auteurs zien aandacht voor milieuproblematiek en de milieubeweging als een voortzetting van een al langer bestaande traditie. Anna Bramwell is hiervan het bekendste voorbeeld. In *Ecology in the 20th century* beschrijft zij het ecologisme als ideologische stroming vanaf het eind van de 19^e eeuw. Het ecologisme is een ‘political box’ en kan zowel links als rechts zijn in het politieke spectrum. Lange tijd uitte het ecologisme zich vooral in de vorm van natuurbescherming door het aankopen en conserveren van grond. In het interbellum vond deze uiting volgens Bramwell soms ook aansluiting bij het nationaalsocialisme, wat het een beetje in diskrediet bracht. Na de oorlog ging het aankopen van grond door, maar werd het toch steeds meer als achterhaald beschouwd, aangezien het totale leefmilieu bedreigd werd. De meer links-radicale milieubeweging werd uiteindelijk vanaf de jaren zestig de nieuwe verschijningsvorm van het ecologisme. Bramwell gebruikt dus de brede ecologische stroming, die zich op verschillende manieren kan uiten, om de continuïteit van aandacht voor de natuur te beschrijven. Milieuproblematiek plaatst zij in een oudere traditie van natuurbescherming.³ Historicus Hans Righart sluit zich grotendeels aan bij de ideeën van Bramwell. Ook hij plaatst aandacht voor het milieu binnen het al oudere thema van zorg voor de natuur. De jaren zestig beschrijft hij vervolgens als de context waarin de traditionele natuurbescherming kon veranderen in het ‘moderne gepolitiseerde milieu-activisme’. Zorgen over de gevolgen van de industriële samenleving waren niet nieuw, maar werden door een almaar groeiende industrie wel groter. Daarnaast was postmaterialisme belangrijk om de aandacht voor het thema te laten groeien, tijdens de wederopbouw was daar minder ruimte voor.⁴

Veruit het grootste deel van de auteurs ziet de jaren zeventig echter als het startpunt van de aandacht voor milieu. Volgens Pieter Leroy en Antoon De Geest droegen het jaar voor de Natuurbescherming, 1970, het rapport van de Club van Rome en een VN-conferentie over het leefmilieu, beide in 1972, bij aan belangstelling en bezorgdheid over ‘de milieukwestie’. Deze jaren waren de startfase van bewustwording en reactie op de kwestie.⁵ Van Nes en Van der Werf noemen de periode van 1968 tot 1972 als startpunt van groeiend milieubesef, door sociaal-

³ Anna Bramwell, *Ecology in the 20th century* (Londen 1989).

⁴ Hans Righart, ‘Milieu en politiek in Nederland 1960-1993’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107:3 (1994), 331-347.

⁵ Pieter Leroy en Antoon de Geest, *Milieubeweging en milieubeleid* (Amsterdam 1985); Pieter Leroy, ‘Milieubeweging en milieubeleid’, in: Pieter Glasbergen (red.), *Milieubeleid. Theorie en praktijk* (Den Haag 1989), 57-79.

culturele ontwikkelingen, *De grenzen aan de groei* en incidenten.⁶ Henny van der Windt en Dirk Bogaert sluiten zich hierbij aan door 1970 “het cruciale jaar voor de omslag in het denken over natuur en milieu” te noemen. Ook constateren zij vanaf dat jaar een grotere aandacht van de overheid voor het milieu.⁷ Socioloog Kris van Koppen geeft 1970 tot 1990 als periode voor het ontstaan van de milieubeweging en een sterk milieudiscours.⁸ Bestuurskundige Wim van Noort benoemt de politisering van milieubeweging, waarbij volgens hem de periode van 1970 tot 1975 hoort. Vanaf toen vonden steeds meer politieke partijen het milieu een belangrijk onderwerp.⁹ Tot slot is het nuttig *De aandacht van publiek, media en politiek voor milieuproblemen* van Marieke de Koning te noemen. Zoals de titel van haar werk al doet vermoeden, onderzoekt zij de aandacht van publiek, media en politiek voor milieuproblemen. Haar onderzoek start echter pas begin jaren zeventig, wat verraadt dat De Koning van mening is dat de periode daarvoor niet relevant is voor het onderwerp.¹⁰

Jacqueline Cramer, auteur van *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging*, lijkt voor een middenweg tussen continuïteit en discontinuïteit te kiezen. In haar werk over de milieubeweging beschrijft ze de opkomst daarvan als vrij plots, tussen 1962 en 1968. Ze benoemt echter ook de wortels van de milieubeweging, die volgens haar in de natuurbeschermingstraditie liggen. Daarmee kiest ze eigenlijk voor een soort combinatie van continuïteit en discontinuïteit op het gebied van de milieubeweging. Op het gebied van de politiek doet Cramer dit echter niet en schetst ze een beeld van weinig belangstelling van politieke partijen in milieuproblemen in de jaren zestig. Hier legt Cramer dus alsnog een duidelijke grens, waarbij pas vanaf de jaren zeventig bredere aandacht komt voor het milieu.¹¹

Er zijn dus theorieën die een langere traditie en ontwikkeling beschrijven, waarin milieuproblematiek zou kunnen passen. De milieubeweging als voortzetting of nieuwe verschijningsvorm van het ecologisme, dat eerder vooral als natuurbescherming tot uiting kwam. Toch blijkt er ook een flinke lijst auteurs een veel scherper ontstaanspunt te hanteren.

⁶ A. Van Nes en Marieke Van der Werf, ‘Korte geschiedenis van de milieudiscussie in Nederland’, in: Marieke Van der Werf (red.), *Milieu en communicatie. Inzichten in communicatie op de groene markt* (Leiden 1993), 10-21.

⁷ Henny van der Windt en Dirk Bogaert, ‘Veranderingen in discoursen en strategieën van Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers tussen 1945 en 2005’, *Brood & Rozen: Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 14:3 (2009), 7-37, alhier 19.

⁸ Kris van Koppen, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en in de moderne samenleving* (Wageningen 2002).

⁹ Wim Van Noort, ‘De fluctuerende milieupolitiek’, *Beleid & Maatschappij* 17:3 (1990), 132-140.

¹⁰ Marieke De Koning, *De aandacht van publiek, media en politiek voor milieuproblemen* (Wageningen 1998).

¹¹ Jacqueline Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989).

Om verschillende redenen zien zij de jaren zeventig als de tijd bij uitstek van het ontstaan van aandacht voor het milieu in Nederland en de Nederlandse politiek. Voor die tijd zou het onderwerp niet serieus zijn genomen, bijvoorbeeld door de focus op de wederopbouw. Als de auteurs op die manier worden ingedeeld, ontstaat er een duidelijke botsing van ideeën. Continuïteit versus discontinuïteit. Was er sprake van een langdurige ontwikkeling en totstandkoming of juist een plots ontstaan? Dit onderzoek draait om die vraag.

3. Onderzoeksopbouw

3.1 1970 tot 1972

Was er sprake van discontinuïteit en een duidelijk startpunt voor de aandacht voor milieuproblematiek, zoals door veel auteurs beschreven? Om dat duidelijk te krijgen is het goed eerst de situatie begin jaren zeventig helder te krijgen. De *Urgentienota Milieuhygiëne* is een goed uitgangspunt om dit te onderzoeken. Het gaat om een uitvoerig document, geproduceerd door de regering, mede op aanvraag van de Tweede Kamer, met een duidelijke uiteenzetting en boodschap over het milieu. Het lijkt daarmee een goede indicator voor de stand van zaken van dat moment en het uitgangspunt voor dit onderzoek. Volgens veel publicaties was 1970 tot 1972 ongeveer het startpunt voor de politieke aandacht voor het milieu. De *Urgentienota Milieuhygiëne* is dan een kerndocument, volgens Pieter Leroy te zien als symbool voor een ‘gealarmeerde tijdsgeest’.¹² In deze nota kwamen vier algemene stellingen naar voren en werd de milieuproblematiek in verschillende onderdelen opgedeeld, met elk een eigen hoofdstuk. De opbouw van dit onderzoek hangt voor een deel samen met deze indeling in verschillende milieudomeinen. Het ging om natuurbescherming, ruimtelijke ordening, het gebruik van bestrijdingsmiddelen, waterverontreiniging, luchtverontreiniging, bodemverontreiniging en het gebruik van kernenergie. In eerste instantie zal gekeken worden hoe er in de *Urgentienota Milieuhygiëne* over dit onderwerp werd geschreven en of op dit specifieke punt dezelfde kernpunten naar voren kwamen als in de algemene beschouwing over het milieu, het eerste deel van de nota. Ook is interessant de beoogde plannen en oplossingen op dit gebied, gegeven in de nota, duidelijk te krijgen. Met de *Urgentienota Milieuhygiëne* zal in kaart worden gebracht hoe men in 1972 tegen het milieuprobleem aankeek en wat voor toekomstvisie er werd geschetst. Hiermee is er een basis om uitspraken te doen over (dis)continuïteit in vergelijking met de jaren daarvoor.

3.2 1959 tot 1970

Vervolgens wordt de aandacht verlegd naar de tijd daarvoor. Gebeurde er op dit specifieke terrein al iets voor de jaren zeventig begonnen? Dit zal onderzocht worden voor de periode van 1959 tot 1970. Het eindpunt volgt logischerwijs uit de literatuur die 1970 vaak juist als beginpunt markeert. Omdat er in dit onderzoek gezocht wordt naar de wortels van de grote milieuaandacht vanaf 1970, zal de onderzoeksperiode daar eindigen. Het is lastiger te bepalen

¹² Pieter Leroy, ‘Milieubeweging en milieubeleid’, 60.

tot hoe ver terug te gaan in de tijd en waar dus de onderzoeksperiode te laten starten. De jaren zestig waren roerige politieke jaren, met bijvoorbeeld de ontzuiling en de opkomst van de protestgeneratie, televisie en nieuwe politieke partijen. Dit soort ontwikkelingen maken de keuze voor een specifiek jaartal niet gemakkelijker. Ze tonen door hun langdurigheid echter wel aan dat het slim is een ruime periode te onderzoeken en de hele jaren zestig mee te nemen. Door de ontwikkeling naar een meer postmaterialistische samenleving in de jaren zestig, lijkt het geen vreemd idee om ook de aandacht voor het milieu in die tijd te onderzoeken. In combinatie met de Tweede Kamerverkiezingen in dat jaar, lijkt 1959 dan een gerechtvaardigd jaartal om te beginnen. Bij de periodisering dient wel te worden opgemerkt dat het aantal relevante bronnen niet onuitputtelijk is en de onderwerpen soms vooral in een bepaald jaar speelden. De behandelde periode is dus per deelonderwerp afhankelijk van wat er speelde, wat er ook voor zorgt dat niet ieder deelonderwerp even uitgebreid aan bod kan komen.

3.3 Bronnen

Om te onderzoeken of die kern in vergelijking met de jaren zestig een mate van continuïteit of juist discontinuïteit betekende, zullen de eerder genoemde zeven onderdelen van het bredere milieuthema onderzocht worden. Per deelonderwerp is begonnen met een systematische verkenning, zodat alles in dit onderzoek is meegenomen. Voor regering, Tweede Kamer en politieke partijen is nagegaan wat er per onderwerp aan bod is gekomen in de onderzochte periode. Bij de regering betekende dit het doorzoeken van wetgeving en nota's op relevante stukken. Hierbij is breed gezocht naar stukken die misschien niet het overkoepelende milieuthema bespraken, maar wel raakten aan een deel daarvan. Voor het onderzoeken van de Tweede Kamer waren debatten rond dit soort stukken van de regering zeer bruikbaar, maar is er ook verder gezocht naar uitspraken van Kamerleden over de verschillende deelthema's in de handelingen van andere debatten. Van alle politieke partijen zijn de verkiezingsprogramma's van 1959, 1963 en 1967 doorgenomen, op zoek naar alle mogelijke informatie die binnen het kader van het milieuthema zou kunnen vallen. Voor 1959 leverde dit eigenlijk niets op.

Meerdere onderdelen van het politieke speelveld komen zo uiteindelijk aan bod en door het gebruik van verschillende bronnen ontstaat er een goede balans tussen plannen, discussie, totstandkoming en resultaat. Zo kan er een breed beeld geschetst worden van het milieuthema van 1959 tot 1970. Er is gekozen voor een bronnensoort die gecategoriseerd kan worden als 'output'. De bronnen waren altijd publiek en waren ook meer gericht op het publiek. Interne discussie en beraad, binnen politieke partijen, fracties en regering, is bijvoorbeeld niet

meegenomen. Deze keuze is niet alleen gemaakt op basis van de beschikbaarheid van bronnen, maar ook op basis van het doel van het onderzoek. Juist in de publieke openbaarheid kreeg het milieuthema vanaf 1970 veel aandacht en het is dan ook beter de voorafgaande periode op diezelfde plek te onderzoeken, zodat er een goede vergelijking kan worden gemaakt.

Na het verzamelen van de bronnen zijn deze inhoudelijk geanalyseerd. De teksten, debatten en programma's zijn met een aantal kernvragen benaderd. Eerst moet gekeken worden of een bepaalde bron binnen aandacht voor het milieu valt te scharen. Elk debat of plan over het milieu is namelijk al een aanwezigheid van het thema die niet door iedere auteur erkend wordt. Het gaat natuurlijk wel verder dan dat, de vervolgvragen zijn van groot belang. Die gaan over de achtergrond en inhoudelijke invulling van milieuthema's. Wat voor problemen noemen regeringsstukken, Kamerleden en partijprogramma's? Dit is een belangrijke vraag, omdat het gaat om de problematisering van het milieu. Bij die problematisering horen ook de volgende vragen: wat voor oorzaken worden benoemd en wat voor gevolgen worden benoemd? Door de bronnen verder te onderzoeken op deze vragen, wordt helder of en hoe het milieu als politiek vraagstuk werd behandeld in de jaren zestig. De volgende vraag sluit hier goed op aan, omdat een probleem ook om een oplossing vraagt. Hoe werden oplossingen voor milieuproblemen geschetst? De invulling van de oplossing geeft ook inzicht in hoe er over het milieu werd gedacht. Ook gaat dit om de urgentie en omvang die van het probleem werden geschetst. Was er volgens de indieners sprake van een gevaar en ging dit dan over een specifiek, lokaal gevaar, of juist om een groter perspectief? Hetzelfde geldt voor de aangedragen oplossingen of voorstellen. Hier is opnieuw de besproken breedte van belang. Hoe werd er naar de wet gekeken? Als een oplossing voor een simpel probleem, of een onderdeel van een groter samenhangend geheel aan maatregelen? Op dezelfde manier zal gekeken worden naar de reacties van de Tweede Kamer op zulke voorstellen en debat in de Kamer over dit onderwerp.

Door de bronnen met de vragen over problematisering, oorzaken, gevolgen en oplossingen in te gaan, kan duidelijker worden hoe er binnen regering, parlement en politieke partijen werd omgegaan met het milieuvraagstuk. Vanaf 1970 werd er duidelijk een milieuprobleem benoemd, de vraag is hoe dit tot 1970 gebeurde. Bij de analyse worden ook de uitgangspunten van de *Urgentienota Milieuhygiëne* betrokken, die hieronder uitgebreider besproken worden. Die uitgangspunten worden als kenmerkend voor de tijd beschouwd. Vervolgens kan geanalyseerd worden hoe ze zich verhouden tot de bronnen uit 1959 tot 1970. Zo kan de mate van (dis)continuïteit duidelijk worden. De uitwerking per deelonderwerp is beschreven in de daaropvolgende hoofdstukken, waarbij is geprobeerd elke relevante bron te vinden en

analyseren. De verschillende onderdelen kunnen dan hopelijk een beter inzicht geven in het gehele onderwerp.

3.4 De Urgentienota Milieuhygiëne

Op 4 juli 1972 stuurde minister Stuijt van Volksgezondheid en Milieuhygiëne de *Urgentienota Milieuhygiëne* naar de Tweede Kamer. Dit had hij al aan de Kamer toegezegd bij de behandeling van de begroting op 1 december 1971 en daarnaast was het plan ook in de Troonrede genoemd. Zoals al in de inleiding werd vermeld, was het eerste deel van de nota een algemeen deel, waarin de achtergrond en de ruimere problematiek van de milieuhygiëne werden besproken. Dit gebeurde in vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk, het milieuvraagstuk, ging het over de toenemende aantasting van het milieu, sinds de tweede helft van de 18^e eeuw. Groei werd aangewezen als de boosdoener. Groei van de bevolking, de industrie, productie en consumptie, recreatie en urbanisatie en veranderingen in de agrarische sector. Er werden duidelijke zorgen uitgesproken over deze groei en de gevolgen die het voor het milieu zou hebben. In het tweede hoofdstuk, milieuhygiëne, werd de link gelegd tussen de aantasting van het milieu en de volksgezondheid. Lichamelijk, fysiek en op het gebied van sociaal welzijn sprak de nota van schade voor de volksgezondheid. In hoofdstuk drie, de ecologische samenhang, werd de samenhang tussen processen in bodem, water, lucht en organismen behandeld. Er werd geconstateerd dat de mens te veel op zichzelf zou zijn gericht. Naast economische en sociale waarden, zou een belangrijke plaats moeten zijn voor het milieu als ‘grensstellende waarde’. Het vierde en laatste hoofdstuk van het algemene deel, milieuhygiëne in wijder verband, handelde over het verband tussen milieuhygiëne en sociaaleconomische ontwikkeling, ruimtelijke ordening en natuur- en landschapsbehoud. Er bestond volgens de nota samenhang tussen verschillende onderdelen van het regeringsbeleid. Slechts door een goed op elkaar afgestemd beleid zou er mogelijk wat aan de situatie te doen zijn.¹³

Uit het algemene deel van de urgentienota komen zo vier duidelijke stellingen naar voren, elk behorend bij één van de vier hoofdstukken. De eerste stelling heeft betrekking op de op groei ingestelde samenleving. Deze nadruk op groei kwam op vele terreinen terug, maar zou schadelijk zijn voor het milieu en dus onhoudbaar. Ten tweede werd gesteld dat de aantasting van het milieu nadelige gevolgen had voor de volksgezondheid. De derde stelling ging over de ecologische samenhang. Die zou zitten in processen van bodem, water, lucht en organismen en

¹³ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2.

door de mens worden bedreigd. Het milieu werd als waarde van belang tegenover economische en sociale belangen gezet. Tot slot werd er gesproken over de aanpak van dit probleem. Er moest een samenhangend beleid op verschillende terreinen zijn, om iets aan de problematiek te kunnen doen. Nog voor de daadwerkelijk voorgestelde plannen aan bod kwamen, werd er dus een duidelijke kern van het urgentieprogramma neergezet. Het thema milieu verdiende een analyse en die kwam er vanuit de regering. Met deze vier stellingen als belangrijkste boodschap.

4. Natuurbescherming

4.1 Nota

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* in 1972 stond een hoofdstuk over natuurbescherming, met als titel *Milieuhygiëne en natuur- en landschapsbehoud*. Hierin werd aangegeven dat het behoud van de natuur als maatschappelijk relevant en een zaak voor iedereen werd beschouwd. Door wetenschappelijk onderzoek en het op grote schaal verliezen van natuur ten koste van bebouwing of industrie was de bewustwording sterk gegroeid. Ook was er vaker sprake van milieubederf door vervuiling en rustverstoring. Het behoud van natuur zou van belang zijn om ethisch-esthetische, cultuurhistorische en wetenschappelijk redenen. Volgens de nota had de klassieke natuurbescherming zich voor deze functies ingezet, maar waren nu ook recreatie, milieuhygiëne en de regulerende functie belangrijker geworden. Natuurbehoud en milieuhygiëne werden echter beschreven als zaken met gemeenschappelijke belangen die hand in hand zouden kunnen gaan. Natuurbehoud zou voor zowel het fysiek als het psychisch welbevinden van de mens een goede bijdrage leveren. De belangrijke uitgangspunten van natuurbehoud - stabiliteit, diversiteit en esthetiek - zouden ook voor beleid op het gebied van milieuhygiëne van belang zijn. Andersom zou beleid gericht op milieuhygiëne ook positief kunnen zijn voor het natuurbehoud, omdat een zo hoog mogelijke kwaliteit van water, bodem en lucht ook aan de doelstellingen van natuurbehoud zou bijdragen. Daarom vonden de opstellers van de nota dat ook natuurbehoud hier thuishoorde. De plannen voor dit onderwerp betroffen vooral onderzoek en educatie. Het onderzoek zou dan gericht moeten zijn op drie onderwerpen: het belang van natuurbehoud voor lichamelijke en geestelijke volksgezondheid, hoe natuur een rol speelde in de milieuperceptie van mensen en de samenhang van bewustwording op het gebied van natuurbehoud met bewustwording over milieucomponenten.¹⁴

In de nota werd dus ruimte geboden voor de gedachte die in de Status Quaestionis eerder naar voren kwam: dat er een mate van continuïteit is geweest tussen de traditionele natuurbescherming en de latere inzet voor milieuhygiëne. De traditionele natuurbescherming was romantisch en richtte zich op het behoud van waardevolle natuurgebieden of omgevingselementen en bestrijding van bepaalde vormen van lokale verontreiniging. Bij het meer moderne milieuactivisme lag de nadruk op de kwaliteit van het totale aardse leefmilieu.

¹⁴ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 20-22.

Sleutelbegrippen waren daar leefbaarheid en eindigheid.¹⁵ Volgens continuïteitsdenkers als Cramer waren sporen van de eerste variant terug te zien in de tweede. De vraag is of en hoe dit gebeurde.

4.2 Natuurbeschermingswet

Een goed startpunt bij het onderzoeken van die vraag is de *Nieuwe Wet houdende voorzieningen in het belang van de natuurbescherming*, kortweg de *Natuurbeschermingswet*, waar een begin mee gemaakt werd in 1962 en die uiteindelijk in 1966 zou worden aangenomen. In de toelichting bij de wet, die zoals de naam deed vermoeden beoogde de natuurbescherming te versterken, kwamen duidelijk traditionele natuurbeschermingselementen terug als onderbouwing. De waarde van natuur werd in grote mate uitgedrukt in de schoonheid die het had en de rust die men er kon ervaren. Toch was er sprake van meer dan dat. Uitgangspunt voor deze wet was de aantasting en vernietiging van natuur, met als oorzaak de groeiende bevolking, verstedelijking en industrialisering. De nadruk op de onhoudbaarheid van de groei lijkt een punt waar traditionele natuurbescherming en milieuactivisme samen kunnen komen, omdat het druk legt op zowel natuurgebieden als het totale leefmilieu. Ook werd in de toelichting bij de wet de duurzaamheid van natuurgebieden genoemd als belangrijke kracht. Hierdoor kwamen beide door Cramer genoemde sleutelbegrippen van het moderne milieuactivisme, leefbaarheid en eindigheid, terug in de onderbouwing voor de Natuurbeschermingswet, in 1962.¹⁶

In het voorlopige verslag leek ook de Kamercommissie zich aan te sluiten bij deze punten. “Zij is van oordeel, dat het behoud van natuurgebieden van enige omvang in het steeds dichter bevolkte en zich snel industrialiserende Nederland, juist met het oog op het algemeen belang, in het heden en ongetwijfeld in nog sterkere mate in de toekomst een hoge prioriteit verdient.”¹⁷

Ook in de plenaire bespreking in de Tweede Kamer leek er een combinatie van natuurbescherming en milieu plaats te vinden. Hans Bruggeman, van de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), trok de natuurbescherming in een breder perspectief van de verstoring van het natuurlijk evenwicht, veroorzaakt door verontreiniging van water, lucht en bodem. Dit versterkte volgens hem het belang van de Natuurbeschermingswet. Andersom was het totale milieu volgens Bruggeman ook belangrijk voor de natuurbescherming, omdat

¹⁵ Jacqueline Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging*.

¹⁶ Kamerstuk Tweede Kamer 1961-1962 kamerstuknummer 6764 ondernummer 3.

¹⁷ Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 6764 ondernummer 4, p. 1.

oorzaken van buiten natuurgebieden ook schade kunnen aanrichten aan dieren en planten.¹⁸ Ook Marinus van der Goes van Naters, van de Partij van de Arbeid (PvdA), sprak in het kader van deze wet over een verstoring van het evenwicht en het natuurlijke milieu. Hij pleitte voor een samenhangend milieubeleid of milieubeheer en bracht zo ook de natuur- en milieubescherming bij elkaar.¹⁹

4.3 Analyse

In het debat over de Natuurbeschermingswet kwamen dus elementen voor die lijken op het verband dat in de Urgentienota Milieuhygiëne in 1972 werd gelegd tussen traditionele natuurbescherming en milieuhygiëne. De bescherming van natuur werd namelijk breder gepresenteerd dan die traditioneel was opgevat, gericht op het totale leefmilieu en natuurlijk evenwicht in land, water en lucht. Het idee van natuurbescherming leek dus een veranderde verschijningsvorm te hebben gekregen en milieuaspecten te hebben opgenomen in het vocabulaire. Dit lijkt te passen binnen het idee van zorg voor milieu als geëvolueerde opvolger van de natuurbeschermingsbeweging, het idee van continuïteit. Dat volgens verschillende Kamerleden de Natuurbeschermingswet als onderdeel van een bredere aanpak van het milieu moest worden gezien, bevestigt dat verdedigers van de natuur zich ook bezighielden met milieuhygiëne. Het laat daarnaast zien dat natuurbehoud nog steeds een voorname rol kon spelen in de strijd tegen de milieuproblemen.

¹⁸ Handelingen Tweede Kamer 1965-1966 08 juni 1966, p. 1946, 1947.

¹⁹ Handelingen Tweede Kamer 1965-1966 08 juni 1966, p. 1947-1950.

5. Ruimtelijke ordening

5.1 Nota

In het verlengde van de strijd voor natuurbehoud in een tijd van groeiende industrie en bevolking, lag het debat over de ruimtelijke ordening. Bij natuurbehoud en ruimtelijke ordening gaat het beide om een strijd om ruimte, maar ook om het streven naar een kwalitatief hoogstaande invulling van de ruimte. In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd een soortgelijke vergelijking gemaakt tussen milieuhygiëne en de ruimtelijke ordening. Beide zouden streven naar een leefmilieu van een zo hoog mogelijke kwaliteit, zodat de mens zich daarin optimaal zou kunnen ontplooien. Ruimtelijke ordening en milieuhygiëne zouden dan ook een aanvulling op elkaar zijn. Bij milieuhygiëne stond het existentieperspectief centraal en dus de gezondheid van de mens, die functioneerde binnen het totale ecosysteem. Bij ruimtelijke ordening was dat het functioneren van de mens, waarvoor deze ruimte nodig had en waarmee invloed op het milieu werd uitgeoefend. Waar beleid over omgang met de ruimte werd gemaakt, kwamen de twee samen volgens de nota. Om op een van beide terreinen goed beleid te voeren, was de ander altijd nodig. In de nota werd ook meer concreet ingegaan op hoe er op het gebied van ruimtelijke ordening wat voor de milieuhygiëne kon worden gedaan. Dit hield vooral in dat er milieuhygiënische eisen aan de ruimtelijke planning werden gesteld en milieuhygiënische doelstellingen voor de ruimtelijke planning werden geformuleerd.²⁰ De milieuhygiëne moest dus eigenlijk gewoon een factor van belang worden in de ruimtelijke ordening, waarbij onduidelijk bleef of dat tot dan toe helemaal niet het geval was geweest.

5.2 Nota Ruimtelijke Ordening

Ook voor de *Urgentienota Milieuhygiëne* was bij de ruimtelijke ordening al wel aandacht besteed aan milieuhygiëne. Vanuit het parlement werd er in debatten over de ruimtelijke ordening meermaals aandacht gevraagd voor de verontreiniging van bodem, water en lucht en de schadelijke gevolgen die dat met zich meebracht. Bij een verder groeiende bevolking en industrie en de daarbij behorende verontreiniging zou de volksgezondheid in gevaar komen, zo waren verschillende Kamerleden het eens. In de ruimtelijke ordening moest daar rekening mee worden gehouden.²¹ In 1965 sprak ook minister-president Cals zich hierover uit, in de regeringsverklaring in de Tweede Kamer. Door de toenemende groei van de bevolking,

²⁰ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 19, 20.

²¹ Handelingen Tweede Kamer 1960-1961 07 maart 1961, p. 3726; Handelingen Tweede Kamer 1960-1961 06 juni 1961, p. 4076; Handelingen Eerste Kamer 1961-1962 03 juli 1962, p. 3448.

industrie en verkeer, kwam het leefmilieu volgens Cals in het geding. Vraagstukken van verontreiniging vond hij van groot belang en daarom werd aangekondigd de problematiek uiteen te zetten in een nota inzake de ruimtelijke ordening.²² Positieve reacties hierop vanuit de Kamer kwamen van Piet Jongeling van de GPV en Gerard Nederhorst, van de PvdA, die pleitte voor een “actieve aanpak van de strijd tegen lucht- en drinkwatervervuiling, die de leefbaarheid van ons land raken”.²³ Toch leek milieuhygiëne in de uiteindelijke *Nota inzake Ruimtelijke Ordening*, die in 1966 verscheen, geen echte rol van betekenis te spelen. Er was in de nota veel aandacht voor de problematische groei van de Nederlandse bevolking en de gevolgen daarvan, ook op de lange termijn. De problemen werden echter vooral gezien in de zin van bestuurbaarheid, het kunnen garanderen van woonruimte voor iedereen en een efficiënte indeling van stad, industrie en infrastructuur. Er waren ook plannen voor stukken grond die niet bebouwd zouden mogen worden, maar verdere plannen voor het milieu stonden niet in de nota. Slechts de wens luchtverontreiniging te voorkomen werd uitgesproken.²⁴ Vanuit de vaste commissie voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van de Tweede Kamer kwam dan ook de nodige kritiek op de nota. Ed Nijpels van de Democraten '66 (D66) benadrukte uitvoerig het belang van het voorkomen van milieuverontreiniging.²⁵ Mevrouw Groensmit-van der Kallen van de Katholieke Volkspartij (KVP) drong er bij de Minister op aan dat er snel een wet tegen luchtverontreiniging moest komen en er dringend iets aan de milieuhygiëne moest worden gedaan.²⁶ Joop Voogd, van de PvdA, wees op het grote gebrek aan ruimte voor recreatie- en natuurgebieden en waarschuwde zelfs voor mogelijke rampen door verontreiniging van bodem, water en lucht.²⁷

5.3 Verkiezingsprogramma's

In de verkiezingsprogramma's van 1963 was ruimtelijke ordening nog geen heel belangrijk thema, laat staan ruimtelijke ordening in combinatie met het milieu. De KVP vond de ruimtelijke ordening onmisbaar voor de bevordering van het welzijn van de burgers. De ruimte moest dan ook harmonisch worden gebruikt, met naast industrie, landbouw en verkeer ook

²² Handelingen Tweede Kamer 1964-1965 27 april 1965, 1310.

²³ Handelingen Tweede Kamer 1964-1965 28 april 1965, p. 1357, 1358, 1372.

²⁴ Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010).

²⁵ Handelingen Tweede Kamer OCV / UCV 1967 22 augustus 1967, p. 122.

²⁶ Handelingen Tweede Kamer OCV / UCV 1967 22 augustus 1967, p. 114-116.

²⁷ Handelingen Tweede Kamer OCV / UCV 1967 22 augustus 1967, p. 130-132.

ruimte voor recreatie en natuur.²⁸ Ook de VVD noemde het van belang dat binnen de ruimtelijke ordening goed rekening werd gehouden met de belangen van de natuurbescherming.²⁹ Bij het programma van 1967 ging de VVD uitgebreider in op de ruimtelijke ordening. Er werd beschreven dat een goede indeling van groot belang was, zeker door de groei van verkeer en bevolking en de groeiende behoefte aan vrije tijd en ontspanning buitenshuis. Om dit ook in de toekomst nog mogelijk te houden, vond de VVD het belangrijk een evenwichtig en vooruitziend beleid te hebben ten aanzien van de ruimtelijke ordening. Hierbij moest ook rekening worden gehouden met bijvoorbeeld water- en luchtverontreiniging en het bestaan van voldoende recreatie- en natuurgebieden.³⁰ De PSP en D66 sloten zich hier in hun programma's grotendeels bij aan. Ook zij benoemden de problemen van groeiende industrie en bevolkingsdichtheid en dus het grote belang van goede ruimtelijke ordening voor het verkrijgen van een zo goed mogelijk leefmilieu. Kapitalistisch-economische belangen moesten volgens de PSP niet voorop staan, anders zou de lichamelijke en geestelijke gezondheid in gevaar kunnen komen.³¹ D66 wees er nog eens op dat dit probleem slechts op te lossen was door alle losse onderdelen van het milieu als een ondeelbare problematiek te zien en ver vooruitziend beleid te voeren.³² Enkele partijen legden dus al in hun verkiezingsprogramma's het verband tussen een goed beleid voor ruimtelijke ordening en het milieu. Dit deden ze door opnieuw te wijzen naar de problematische groei en de mogelijke gevolgen voor het leefmilieu en de gezondheid. Vooruitziend en evenwichtig beleid vanuit de overheid was nodig op dit gebied.

5.4 Analyse

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd een duidelijke samenhang geschetst tussen ruimtelijke ordening en milieuhygiëne, waarbij gesuggereerd werd dat deze samen konden en moesten optrekken. Ook werd voorgesteld in het beleid voor de ruimtelijke ordening duidelijke richtlijnen en doelstellingen voor de milieuhygiëne op te nemen. Een dergelijke mate van vervlechting van de twee thema's lijkt er voor die tijd niet te zijn geweest. Er werd echter al wel gesignaleerd dat er problemen waren die betrekking hadden op beiden en dat er daarom ook in de ruimtelijke ordening actie moest worden ondernomen op het terrein van de milieuhygiëne. Groei werd aangewezen als veroorzaker van problemen voor het milieu en de

²⁸ Verkiezingsprogramma KVP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

²⁹ Verkiezingsprogramma VVD 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

³⁰ Verkiezingsprogramma VVD 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

³¹ Verkiezingsprogramma PSP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

³² Verkiezingsprogramma D66 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

volksgezondheid en om een betere aanpak vanuit de overheid werd gevraagd. Het dient echter wel benoemd te worden dat dit bij de ruimtelijke ordening niet op grote schaal gebeurde en dat er dus tot de urgentienota ook nog geen daadwerkelijk gevolg aan deze oproep was gegeven, in de vorm van een ruimtelijk beleid met meer oog voor de milieuhygiëne. Enige aanzetten werden dus al in de jaren zestig gegeven, maar de definitieve doorbraak liet op zich wachten.

6. Bestrijdingsmiddelen

6.1 Nota

In het hoofdstuk bestrijdingsmiddelen en verwante verbindingen van de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd besproken hoe er steeds meer ziekten en plagen ontstonden, vooral in verarmde en eenzijdige milieus. Dit werd veroorzaakt door de toename van de bevolking, mechanisatie en rationalisatie van land- en tuinbouw en de bouw van vele gebouwen die geschikt waren voor hinderlijke insecten. Door deze omstandigheden was de markt voor bestrijdingsmiddelen, vooral sinds de Tweede Wereldoorlog, ernstig toegenomen. Deze bestrijdingsmiddelen werden op allerlei plekken gebruikt. Land-, tuin- en bosbouw lagen voor de hand, maar ook bij bijvoorbeeld fabrieken, wegen, het bouwen van huizen en de productie en opruiming van verpakkingen. Op al deze verschillende manieren, zo werd in de nota beschreven, kwamen dit soort stoffen in het milieu terecht. Dit kon zorgen voor verontreiniging van bodem, water en lucht. Soms kon dit directe dodelijke gevolgen hebben voor plaatselijke organismen, maar de stoffen kunnen zich ook verplaatsen via lucht, water of dier. Een langzame toename van de stoffen in het milieu kan juist op de lange termijn schade aanrichten. Om dit soort contaminaties op te sporen, werd het oppervlaktewater sinds 1969 onderzocht op voorkomen van bestrijdingsmiddelen en gebeurde dit ook met allerlei soorten dieren. Wanneer het niet ging om vóórkomen, maar om voorkómen, werd verwezen naar de *Bestrijdingsmiddelenwet* van 1962. Hierin was vastgelegd welke middelen toegestaan waren voor gebruik, afhankelijk van de deugdelijkheid en schadelijke bijwerkingen. Hierbij werd rekening gehouden met de schade voor volksgezondheid, de gebruiker van het middel, voedsel, het productievermogen van de grond, planten en dieren. De belangrijkste plannen die naar voren kwamen in de nota waren het aanscherpen de *Bestrijdingsmiddelenwet*, waarbij er strenger zou moeten worden toegezien op de schade voor het milieu, het beperken van het gebruik van bestrijdingsmiddelen, meer voorlichting en begeleiding bij het gebruik van bestrijdingsmiddelen, uitbreiding van onderzoek naar bestrijdingsmiddelen en meer internationaal overleg.³³

6.2 Bestrijdingsmiddelenwet

De *Bestrijdingsmiddelenwet* had als doel regels te stellen aan de handel in en het gebruik van bestrijdingsmiddelen. Dit “zowel uit een oogpunt van deugdelijkheid voor het doel, waarvoor

³³ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 50-53.

zij bestemd zijn, als uit een oogpunt van veiligheid en gezondheid van de mens en van dieren, welke instandhouding gewenst is”.³⁴ In de memorie van toelichting werd gesproken van een steeds groter gebruik van bestrijdingsmiddelen, vooral na de Tweede Wereldoorlog. Aan deze ontwikkeling zou ten grondslag hebben gelegen dat er geprobeerd werd steeds hogere productie te halen in de land-, tuin- en bosbouw. Hierdoor werden steeds meer en steeds giftigere bestrijdingsmiddelen gebruikt. Volgens de tekst stond men aan het begin van een ontwikkeling die gestopt diende te worden. De gevaren ervan waren namelijk groot. Die waren er voor gebruiker van het middel, maar ook voor de consument die bespoten gewassen consumeerde, voor vee en dieren in het wild, voor andere gewassen en voor de vruchtbaarheid van de grond. Bestrijdingsmiddelen vormden daarnaast ook een gevaar voor de drinkwatervoorziening en de volksgezondheid. De *Bestrijdingsmiddelenwet* moest dus de niet samenhangende wetgeving verbeteren, zodat er niet zomaar zonder controle van giftige stoffen gebruik kon worden gemaakt, de invloed kon worden getoetst en vooral de schadelijke gevolgen konden worden beperkt.³⁵

De Kamercommissie reageerde in het voorlopig verslag deels instemmend. Ze vonden het goed dat het toenemende gebruik van bestrijdingsmiddelen tegen een achtergrond van zo groot mogelijke opbrengsten werd geplaatst, de groei van de wereldbevolking was in deze problematiek volgens hen van belang. Toch was de commissie ook kritisch. Het voorstel voldeed volgens hen op bepaalde punten niet genoeg. De *Bestrijdingsmiddelenwet* zou zich breder moeten richten, aangezien bestrijdingsmiddelen voor een verstoring van de gehele natuurlijke orde konden zorgen. Er zouden dus meer biologische oplossingen en ontwikkelingen moeten worden gezocht. Het zwaartepunt zou moeten liggen bij de bestudering van het hele milieu en een verschuiving van het uitgangspunt. Bestrijdingsmiddelen alleen gebruiken bij noodzaak, in plaats van het gebruik als de norm zien. Hiervoor was ook meer onderzoek en voorlichting nodig, zodat het gebruik van bestrijdingsmiddelen zoveel mogelijk kon worden voorkomen. Daarnaast vond de commissie het van groot belang dat “factoren van biologisch evenwicht en volksgezondheid dienen te prevaleren boven agrarisch-economische belangen”.³⁶ Bij de ministers leek de volgorde van prioriteiten omgedraaid. Volgens de Kamerleden kon het op de lange termijn echter ook in het agrarisch-economisch belang zijn biologische oplossingen te zoeken als vervanging voor bestrijding. De oude *Wet bestrijdingsmiddelen en meststoffen* uit 1947 was puur agrarisch geweest. In het nieuwe

³⁴ Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 6014 ondernummer 1.

³⁵ Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 6014 ondernummer 3.

³⁶ Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 6014 ondernummer 4, p. 2.

voorstel speelde volksgezondheid al wel een rol, maar het was “slechts tot halve wasdom gekomen” en kon dus nog beter.³⁷ Negatieve nevenwerkingen voorkomen zou uit het oogpunt van hygiëne en volksgezondheid centraal moeten staan.³⁸

Een lid van de commissie, Marinus van der Goes van Naters van de PvdA, wenste gebruik te maken van zijn bevoegdheid een nota in te dienen als aanhangsel bij het voorlopig verslag. Volgens hem had het wetsontwerp namelijk in een breder kader geplaatst moeten worden. Het uitgangspunt van Van der Goes van Naters was dat het evenwicht in het milieu verstoord werd door de mens. Dit vond plaats in de gehele biosfeer, dus bij lucht, water en land. Het onbezonnen gebruik van bestrijdingsmiddelen was hier slechts één factor in, die met vele anderen samenhang. Het wetsontwerp richtte zich dus slechts op een klein element en zou veel verder moeten gaan. Er waren “concrete herstelmaatregelen over de gehele linie” nodig om de gevaren het hoofd te bieden.³⁹ Hij benoemde duidelijk dat het om meer ging dan natuurbescherming. Lucht-, water- en bodemverontreiniging moesten worden gezien in samenhang, aangezien ze oorzaken en oplossingen deelden. Er was dan ook samenwerking tussen verschillende departementen nodig, zoals Landbouw, Waterstaat, Volksgezondheid en Wetenschap en Natuurbehoud. Van der Goes van Naters had duidelijk een bredere kijk dan dit enkele milieuprobleem, zag de gevaren en urgentie in en eiste een daadkrachtige en samenhangende aanpak van de regering. De overige leden waren het in hoofdlijnen met hem eens, viel te lezen in het voorlopig verslag en de bijgevoegde nota.⁴⁰

In de memorie van antwoord bevestigde de regering nogmaals de negatieve invloed van de toenemende wereldbevolking op het milieu. Dit zou inherent zijn aan de moderne levenswijze. De mens verontreinigde inderdaad bodem, water en lucht op allerlei manieren. Toch zou één wet hierop geen antwoord zijn. Vergeleken met de nota van Van der Goes van Naters leek dit antwoord de problematiek toch wat minder serieus te nemen. In de Tweede Kamer kreeg hij meer bijval. Jo De Ruyter van de Christelijk-Historische Unie (CHU) ging mee in het grote belang van het complex van gevaren, de verschillende oorzaken die daaraan bijdragen en de invloed van lucht-, water- en bodemverontreiniging op de volksgezondheid.⁴¹ Ook mevrouw Ten Broecke Hoekstra leek haar steun voor Van der Goes van Naters uit te spreken door erop te wijzen dat deze wet slechts een klein begin zou moeten zijn van een reeks dringende

³⁷ Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 6014 ondernummer 4, p. 2.

³⁸ Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 6014 ondernummer 4, p. 2, 3.

³⁹ Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 6014 ondernummer 4, p. 11.

⁴⁰ Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 6014 ondernummer 4.

⁴¹ Handelingen Tweede Kamer 1961-1962 08 maart 1962, 3677.

maatregelen. De dagelijks toenemende vervuiling van water, lucht en bodem stelde de Kamer volgens de VVD'er voor zeer grote moeilijkheden en het zou hier gaan om een volksgezondheidsprobleem van de eerste orde.⁴² PvdA-collega Cees Egas wees er nog een keer op dat het aspect dat essentieel was bij dit wetsontwerp, volgens hem “de bescherming van de gezondheid van mens, dier en natuurlijk milieu” was, waarmee hij zich bij Van der Goes van Naters en de overige Kamerleden leek te voegen.⁴³

6.3 Analyse

Het onderwerp bestrijdingsmiddelen laat goed zien hoe een bepaald aspect in een breder milieuperspectief kan worden geplaatst. Al bij de indiening van het voorstel voor de Bestrijdingsmiddelenwet, werd benadrukt hoe de toename van bestrijdingsmiddelen binnen het plaatje van de bevolkingstoename en productiegroei paste. Groeiende bevolking en groeiende behoefte leidden tot een grote toename van potentieel gevaarlijke stoffen in bodem, water, lucht en producten. Dit kon gevaarlijke gevolgen hebben voor mens, dier en plant. Milieu en volksgezondheid waren beide mogelijke slachtoffers van de middelen. Vooral door de Kamercommissie, met in het bijzonder Marinus van der Goes van Naters, werd de discussie zo breed getrokken. De verstoring van het natuurlijke evenwicht door de mens kwam centraal te staan, met de Bestrijdingsmiddelenwet slechts als een klein onderdeel van de te nemen maatregelen hiertegen. Vanuit de Tweede Kamer werd deze roep om een groter pakket aan maatregelen gesteund en de urgentie van het probleem erkend. In de besprekingen van de *Bestrijdingsmiddelenwet*, rond 1960, komen dus al veel zaken terug die ook in de *Urgentienota Milieuhygiëne*, ongeveer twaalf jaar later, een belangrijke plaats innamen. Het begint bij het aanwijzen van de op groei ingerichte wereld als boosdoener voor de verontreiniging van verschillende aspecten van de leefomgeving. Deze verontreiniging werd als iets problematisch erkend, omdat de gevolgen risico's met zich meebrachten voor mens, dier, plant en leefomgeving, ofwel milieu. De belangen van milieu en volksgezondheid staan hier tegenover economische belangen. Tot slot lijkt ook de door velen geëiste systematische en brede aanpak van de problematiek op de insteek van de urgentienota, hoewel de regering er in het geval van de *Bestrijdingsmiddelenwet* nog niet zo ver in wilde meegaan. De *Urgentienota Milieuhygiëne*

⁴² Handelingen Tweede Kamer 1961-1962 08 maart 1962, 3689.

⁴³ Handelingen Tweede Kamer 1961-1962 08 maart 1962, 3685.

lijkt dus niet volledig op zichzelf te staan en in de vorm van de *Bestrijdingsmiddelenwet* voorlopers te hebben gehad, al heel vroeg in de jaren zestig.

7. Waterverontreiniging

7.1 Nota

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werden na de algemene milieuproblematiek, verschillende daartoe behorende onderwerpen besproken. Deze onderwerpen waren urgent en er werden ook maatregelen op dit gebied voorgesteld. Uiteindelijk was het doel binnen vijf tot tien jaar de milieuvervuiling te saneren. Over het oppervlaktewater is de nota duidelijk: “Als gevolg van het feit dat de grote hoeveelheden vloeibare afvalstoffen die in de samenleving worden geproduceerd, voorsnog voornamelijk in water worden geloosd, is het oppervlaktewater in ons land in ernstige mate verontreinigd”.⁴⁴ Er moest dus meer zorg worden gedragen voor de kwaliteit van het water en het tegengaan van vervuiling, waarvan de nota verschillende vormen noemde. Ook werd er verwezen naar de *Wet verontreiniging oppervlaktewateren*, die nu nader besproken zal worden. Rond deze wet werd namelijk duidelijk een debat gevoerd over dit onderwerp.

7.2 Wet verontreiniging oppervlaktewateren

De wet houdende regelen omtrent de verontreiniging van oppervlaktewateren, kortweg *Wet verontreiniging oppervlaktewateren*, was al in 1964 aangekondigd. Er dienden regels ingesteld te worden tot het voorkomen en tegengaan van de verontreiniging van oppervlaktewateren, aldus Juliana in een brief aan de Tweede Kamer.⁴⁵ Er werden twee belangrijke maatregelen om watervervuiling op te heffen aangekondigd: het bouwen van installaties voor technische zuivering van het afvalwater en het aanleggen van leidingen om afvalwater naar andere, minder schadelijke, plekken te vervoeren. Interessant is de voornaamste oorzaak van de waterverontreiniging, die in de memorie van toelichting ter sprake kwam. Het ging hier om de groei van de bevolking en de groei van de industrie, waardoor de lozing van vervuilende stoffen in het water erg was toegenomen en ook nog verder groeide.⁴⁶ De boodschap van het rapport *Grenzen aan de groei* valt hier dus al te herkennen in de toelichting op waterwetgeving in 1964. In de memorie werd ook gesproken over het belang van prognoses over toename van industrie en bevolking in de toekomst, wat aangeeft dat het in een breder toekomstperspectief werd geplaatst. De gevolgen van de waterverontreiniging werden in twee categorieën ingedeeld: gebruik van het water en volksgezondheid. Oppervlaktewater was belangrijk voor

⁴⁴ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 25.

⁴⁵ Kamerstuk Tweede Kamer 1964-1965 kamerstuknummer 7884 ondernummer 1.

⁴⁶ Kamerstuk Tweede Kamer 1964-1965 kamerstuknummer 7884 ondernummer 3.

drinkwatervoorziening, industrie, landbouw, tuinbouw, veeteelt, recreatie en visserij. Afvalwater maakte het gebruik hiervoor echter in steeds grotere mate ongeschikt. Om watergebruik in de toekomst te kunnen garanderen, voor personen, industrie, landbouw, veeteelt en tuinbouw, moesten er maatregelen worden getroffen om het water schoon te houden. Het volksgezondheidargument sluit hier deels op aan. Zonder maatregelen zouden er volgens de indieners van de wet ‘ondraaglijke gevolgen’ voor de volksgezondheid kunnen zijn. “Zowel wat betreft de geestelijke en de lichamelijke gezondheid als de voeding en het milieu.”⁴⁷ Het watervraagstuk zou volgens deze tekst voor de gemeenschap een universeel karakter hebben. Hier werden de problemen met het water dus ook duidelijk in een breder milieuperspectief geplaatst.

De leden van de verantwoordelijke Tweede Kamercommissie toonden zich in het verslag verheugd met de indiening van deze wet. In het verslag bestempelden ook zij het schoonhouden of –maken van het oppervlaktewater in Nederland als erg belangrijk. Er werd gesproken van een algemeen en nijpend probleem, waarvoor goede wettelijke regeling nodig was en waaraan hoge prioriteit moest worden toegekend. Het lijkt erop dat de schrijvers graag wilden benadrukken dat er veel waarde aan het onderwerp werd gehecht. Dit belang zat volgens hen vooral in de bruikbaarheid van het water, voor drinkwater, industrie, landbouw en tuinbouw, recreatie en visserij. Volgens sommigen gingen de plannen zelfs niet ver genoeg en moest er ook maatregelen opgenomen worden voor het grondwater, verzilting en het afvoeren van vervuild water naar zee.⁴⁸

Interessant is natuurlijk ook het debat in de Tweede Kamer. Dit vond pas plaats in 1968, door vertraging in het proces. Bij dit debat, op 18 juni, werd de wet ook aangenomen door de Kamer. In de bijdragen van een aantal Kamerleden, kwamen interessante zaken aan bod. Zo sprak de heer Arnold Tilanus, van de CHU, zijn zorgen uit over de volksgezondheid die in het geding zou zijn. Aan water zouden strenge eisen gesteld moeten worden, aangezien het als een bloedvatenstelsel door het land loopt en schoon water zeer noodzakelijk is. Tilanus plaatste dit bloedvatenstelsel binnen een groter geheel, namelijk het milieu. Dit bestond volgens hem uit lucht, bodem, water, planten, dieren en mensen samen en diende niet uit evenwicht gebracht te worden. Wetten als deze waren dus nodig om het milieu op de juiste manier te ordenen. Zijn partijgenoot mevrouw Haars sloot zich in de beraadslagingen bij hem aan door ook op het belang van de kwaliteit van water voor de volksgezondheid te wijzen en waterverontreiniging

⁴⁷ Kamerstuk Tweede Kamer 1964-1965 kamerstuknummer 7884 ondernummer 3, 9.

⁴⁸ Kamerstuk Tweede Kamer 1964-1965 kamerstuknummer 7884 ondernummer 4.

naast andere milieufactoren te plaatsen. Daarnaast pleitte zij voor een slagvaardiger beleid voor milieuhygiëne, onder andere dus op het gebied van waterverontreiniging.⁴⁹ Het definiëren van een breder milieuprobleem, werd zeker niet enkel door de CHU gedaan. Afgevaardigden van verschillende partijen deden dat in hun eigen bewoordingen. Zo sprak Ad Oele van de PvdA over het algemeen maatschappelijk belang en de kwaliteit van het milieu en Bram van der Lek van de PSP over een onderdeel van een groter geheel, het vraagstuk van de hygiëne van het milieu.

Ook over het belang van deze wet voor de volksgezondheid was de Kamer vrij eensgezind. Naast de CHU en de PSP spraken ook leden van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), Els Veder-Smit, het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), Piet Jongeling, en de Katholieke Volkspartij (KVP), Jo van Koeverden, hun zorgen uit over de gevolgen van de waterverontreiniging voor de volksgezondheid. Deze Kamerleden voegden hier aan toe dat de bestrijding van de verontreiniging ook het belang van de drinkwatervoorziening, flora en fauna, leefbaarheid van het land en de industrie dienden.⁵⁰

Naast de positie van het water binnen het plaatje van het totale milieu en de gevolgen voor verschillende belangen, met name de volksgezondheid, kwam er nog een dimensie terug in het debat, die later van grote invloed zou zijn. Met name PvdA'er Oele ging dieper op deze kwestie in, die de rol van groei betrof. Hij legde duidelijk het verband tussen de groei van bevolking en industrie en het milieu, waarbij de wet er mede voor zou moeten zorgen dat de gevolgen van die groei niet negatief voor het milieu zouden zijn en er een bepaalde harmonie zou ontstaan tussen groei en milieu.⁵¹ Zo zijn de eerder genoemde punten, die in 1972 als de kern voor het milieudebat en milieubeleid werden voorgesteld in de *Urgentienota Milieuhygiëne*, ook terug te zien in de beraadslagingen in de Tweede Kamer over de *Wet inzake verontreiniging oppervlaktewateren*, jaren eerder.

7.3 Verkiezingsprogramma's

Ook in de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen waren dit soort argumenten terug te vinden. Bij de verkiezingen van 1963 pleitten de ARP, de VVD, de KVP en de PvdA voor overheidsmaatregelen om de toenemende waterverontreiniging te stoppen. Al deze partijen

⁴⁹ Handelingen Tweede Kamer 1967-1968 11 juni 1968.

⁵⁰ Handelingen Tweede Kamer 1967-1968 11 juni 1968.

⁵¹ Handelingen Tweede Kamer 1967-1968 11 juni 1968.

zagen de verontreiniging als een gevaar voor de volksgezondheid.⁵² Ook in 1967 stond dit in de programma's van de betreffende partijen, waarbij door de VVD en de ARP nu ook werd aangehaald dat deze verontreiniging voortkwam uit de groei van bevolking en industrie en de KVP over deze maatregelen sprak in het kader van de bescherming van het leefmilieu.⁵³ De CHU en de CPN sloten zich aan bij de andere partijen, waarbij de communisten nog benadrukten dat de kosten voor de maatregelen voor de grote bedrijven zouden moeten zijn.⁵⁴ De grootste voorstanders van maatregelen waren, op basis van de verkiezingsprogramma's, echter de PSP en D66, die er allebei een flink hoofdstuk aan wijdden. Ze waarschuwden voor de gevaren van waterverontreiniging voor het milieu en de leefbaarheid ervan en de gevolgen voor de volksgezondheid. Ook kwamen zij met iets concretere maatregelen als strengere normen over maximale verontreiniging, inzet op technische ontwikkelingen en onderzoek en het laten betalen van de vervuiler.⁵⁵ In de plannen van politieke partijen speelde het tegengaan van waterverontreiniging al in 1963 een rol. Interessant is dat vooral vanaf 1967 die verkiezingsprogramma's ook al de belangrijke argumenten van latere jaren gebruiken. De groei van de bevolking en industrie is de veroorzaker, het is gevaar voor het gehele leefmilieu en de volksgezondheid en de overheid moet er een stevig pakket maatregelen tegenover gaan stellen. De urgentie was duidelijk, in ieder geval in de plannen.

7.4 Analyse

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* van 1972 vormt water een belangrijk onderdeel. De nota spreekt van een serieus en urgent probleem, wat doet vermoeden dat er politiek nog weinig actie op dit gebied was ondernomen. Het is daarom opvallend dat er in de nota verwezen wordt naar de *Wet verontreiniging oppervlaktewateren*, terwijl die al jaren eerder tot stand kwam en de voorbereiding ervan ook jaren duurde. Zowel de wetgeving als de discussie en het belang van

⁵² Verkiezingsprogramma ARP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma VVD 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma KVP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma PvdA 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

⁵³ Verkiezingsprogramma VVD 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma ARP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma KVP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

⁵⁴ Verkiezingsprogramma CHU 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma CPN 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

⁵⁵ Verkiezingsprogramma D66 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma PSP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

het tegengaan van vervuiling van het Nederlandse water waren dus niet nieuw. In de hiervoor besproken stukken en bronnen werden juist duidelijk zaken besproken die ook in 1972 veel aandacht kregen. Hoewel de wetgeving over water op zichzelf leek te staan in de jaren zestig, kwam in de toelichting en het debat toch duidelijk naar voren dat de betrokken partijen de *Wet inzake oppervlaktewateren* in een breder palet aan maatregelen zagen. Waterverontreiniging dus niet als een los probleem, maar een onderdeel van de problematiek van de milieuhygiëne. Dit kwam ook terug in verkiezingsprogramma's van politieke partijen, waar de waterproblematiek meestal in één adem genoemd werd met lucht- en bodemvervuiling. Deze constatering lijken een groter besef van de reikwijdte van de milieuproblemen te laten zien dan vaak gedacht wordt. Er werd niet gesproken van kleine, tijdelijke of lokale problemen, maar van problemen bestaande uit meerdere factoren en met gevolgen voor de gehele leefomgeving van mens, plant en dier. Dit valt ook terug te zien in de gevaren waarover werd gesproken. Vooral de ernstige zorgen over de volksgezondheid werden Kamerbreed gedeeld, maar ook de belangen voor de drinkwatervoorziening, flora en fauna en industrie kwamen in meerdere opzichten terug. Het is dus duidelijk dat de watervervuiling zeker als een ernstig probleem werd beschouwd, op zijn minst al vanaf 1964. In de Kamer werd er dan ook meermaals gevraagd om daadkrachtig en samenhangend beleid om wat aan dit probleem te doen. De *Wet houdende regelen omtrent de verontreiniging van oppervlaktewateren* was daarin slechts één stap, hoewel het wel een belangrijke stap was.

8. Luchtverontreiniging

8.1 Nota

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* begon het hoofdstuk over luchtverontreiniging met de stelling dat de sterk stijgende verontreiniging van de lucht werd veroorzaakt door groei van de industrialisatie en het energieverbruik. De verwachting was dat deze tendens zich zou voortzetten en de verontreiniging alleen maar zou toenemen. Daarom moesten er maatregelen vanuit de overheid komen, om de luchtverontreiniging terug te dringen. Aan de industrie zouden via de *Hinderwet*, maar vooral via de *Wet inzake de luchtverontreiniging*, strengere eisen moeten worden gesteld over verontreiniging. In het kader van milieuhygiëne zou ook spreiding van bedrijven een bijdrage kunnen leveren. Doormiddel van betere stookinstallaties en het gebruik van andere brandstof, zouden elektriciteitscentrales efficiënter moeten gaan stoken. Op het gebied van het autoverkeer, vliegverkeer en de scheepvaart werden verwachtingen uitgesproken over onderzoek naar andere energiebronnen en motortypen die minder verontreiniging zouden veroorzaken, strengere keuringen van het huidige voertuigpark en internationale afspraken. In het algemeen maakte de nota zich sterk voor meer onderzoek naar vervuiling van de lucht en strenge normen en handhaving daarvan. Luchtverontreiniging werd in de nota dus gepresenteerd als een probleem met veel oorzaken en daarom ook veel mogelijke oplossingen. Het probleem was daarmee ook meer dan een probleem voor bepaalde, vervuilde, gebieden. Het werd gepresenteerd als een groot probleem voor de hele samenleving.⁵⁶

8.2 Wet op de Raad inzake de luchtverontreiniging

De eerste relevante bespreking van het onderwerp luchtverontreiniging in de jaren zestig van de twintigste eeuw, kwam voort uit het voorstel van de *Wet op de Raad inzake de luchtverontreiniging* in 1963. Deze had als doel de “bevordering van het nemen van maatregelen tot het voorkomen en bestrijden van luchtverontreiniging” en hield in dat er een raad zou worden ingesteld die zich bezighield met luchtverontreiniging.⁵⁷

In de memorie van toelichting werd de verontreiniging van de atmosfeer omschreven als een zorgwekkend probleem, waar snel een oplossing voor moest worden gezocht. Voor de oorzaken werd verwezen naar de toename van industrie en verkeer en een grotere bevolkingsdichtheid.

⁵⁶ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 36-39.

⁵⁷ Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 7016 ondernummer 1.

Schade was er voor mensen, dieren en planten, variërend van irritatie tot ziekte en sterfte. Ook de geestelijke gezondheid kon worden getroffen, door nevelvorming die zonlicht tegenhoudt, door stank en door roetverspreiding. De Raad zou volgens de memorie van toelichting een steun zijn voor de regering bij het maken van beleid om verontreiniging van de atmosfeer te voorkomen en te bestrijden.⁵⁸

De Kamercommissie reageerde in het voorlopig verslag kritisch op het voorstel. Dit kwam echter niet voort uit onwil. De leden van de commissie vroegen zich af of het instellen van deze Raad de juiste effecten zou sorteren en of dit niet op een andere manier beter geregeld zou kunnen worden. Ook werd er kritiek geuit op minister Veldkamp van Sociale Zaken en Volksgezondheid, die de effecten van de luchtverontreiniging zou bagatelliseren. De Kamerleden gaven hiermee aan zelfs nog grotere stappen te willen zetten dan in dit voorstel voor de Raad inzake de luchtverontreiniging werd gedaan. Er werd meer actie verwacht en gevraagd om het serieus nemen van dit onderwerp.⁵⁹

Tijdens de behandeling van het voorstel in de Tweede Kamer verdedigde minister Veldkamp zich tegen de verwijten dat hij luchtverontreiniging zou bagatelliseren, door te zeggen dat hij “de aangelegenheid van de hygiëne van het milieu bijzonder belangrijk” vond.⁶⁰ Ook vanuit de Kamer werd nogmaals bevestigd dat dit een zeer gewichtig onderwerp werd gevonden. Volgens mevrouw Jeannette Ten Broecke Hoekstra, van de VVD, zag iedereen in Nederland inmiddels wel in dat luchtverontreiniging een groot probleem was en een gevaar voor de samenleving. In hoeverre zij hier gelijk in had valt natuurlijk te betwisten, maar de volksvertegenwoordiger sprak zelf over “een enorme aantasting van de hygiëne van het milieu, zoals wij dat tegenwoordig noemen”.⁶¹ Een vergelijkbaar geluid kwam van de PvdA, via Jan Lamberts, zelf arts. Hij beschouwde luchtverontreiniging als een primair volksgezondheidsbelang, dat hard aan het toenemen was. Lamberts drong sterk aan op het intensiveren van het onderzoek, maar vooral ook op het komen tot daadwerkelijke wetgeving, in plaats van slechts praten. De kwaliteit van de lucht was niet houdbaar volgens de PvdA'er en dus een urgent probleem. Volgens hem was men toe aan een “emotionele revolutie om hieraan iets te doen”.⁶² De wet inzake luchtverontreiniging waar hij voor pleitte zou er enkele jaren later ook komen.

⁵⁸ Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 7016 ondernummer 2.

⁵⁹ Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 7016 ondernummer 4 en 5.

⁶⁰ Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 26 maart 1963, 3871.

⁶¹ Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 26 maart 1963, 3870.

⁶² Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 26 maart 1963, 3870.

8.3 Wet inzake luchtverontreiniging

Het ontwerp voor de *Wet houdende regelen in het belang van het voorkomen of beperken van luchtverontreiniging*, kortweg *Wet inzake luchtverontreiniging*, werd ingediend in september 1968. In de memorie van toelichting bij deze wet stond dat het een primaire levensbehoefte was, frisse lucht met genoeg zuurstof in te kunnen ademen. Opnieuw werden bevolkingstoename en industrialisatie benoemd als grootste boosdoeners bij het vervuilen van de lucht. Er zouden steeds meer stoffen in de lucht terechtkomen, die daar niet hoorden. Op sommige plekken, waar grote concentraties mensen en industrie zich bevonden, kon men niet meer om de luchtvervuiling heen. Het was een onoverkomelijk probleem. In de lucht bevonden zich stoffen die gevaarlijk waren voor de gezondheid, voor stank zorgden of de omgeving vervuilden. Dit leidde dus tot ziekte, het verslechteren van het welbevinden van mensen en had ook negatieve gevolgen voor dieren, planten, gebouwen en goederen. In de memorie van toelichting werd de schade die luchtverontreiniging aanrichtte dus sterk benadrukt. Luchtverontreiniging werd in toenemende mate als een bedreiging voor de samenleving gezien, zo meldde het stuk. Een ander belangrijk aspect van de memorie van toelichting was de toekomstvisie. De verwachting werd uitgesproken dat de industrialisatie van grote delen van het land, de toename in het motorverkeer en de groeiende bevolking zich zouden doorzetten. Er werd daarom gepleit voor een geheel van samenhangende maatregelen, om deze ontwikkeling van groei niet om te laten slaan in een verslechtering van het milieu op het gebied van werken, wonen en recreëren.⁶³ Er lijkt achter deze memorie van toelichting dus een duidelijke behoefte te liggen aan een meer alomvattend idee over de milieuproblematiek en daarbij behorende brede oplossingen.

In het voorlopige verslag sloot de commissie zich grotendeels aan bij het verhaal dat in de memorie van toelichting was geschetst. Ook hier werden de groei van de industrie, in het bijzonder de chemische en grote metaalindustrie, de toename van het verkeer en de bevolkingsdichtheid genoemd als boosdoeners. Opnieuw werd de verontrusting uitgesproken over de risico's van luchtverontreiniging voor de gezondheid van mensen, dieren en planten, de schade die het zou kunnen aanrichten aan gebouwen en voorwerpen en de nadelige effecten van bepaalde stoffen in de lucht voor het welbevinden van de Nederlander. Tot slot werd er ook door de commissie op gewezen dat bestaande wetten niet genoeg waren om de verontreiniging

⁶³ Kamerstuk Tweede Kamer 1968-1969 kamerstuknummer 9816 ondernummer 3.

aan te pakken en er een meer systematische en effectieve aanpak nodig was.⁶⁴ Zo vallen hier opnieuw dezelfde factoren te herkennen. Een verwijzing naar dezelfde boosdoener, namelijk de groei van industrie, bevolking en verkeer. Dezelfde nadelige effecten, die naast de gezondheid van de mens de hygiëne van het milieu betekent. En een brede planmatige aanpak voor de aanpak van dit probleem, dat in een raamwerk van milieuproblemen en oplossingen past.

Tijdens de behandeling van het voorstel was de Tweede Kamer vrij eensgezind. Men leek het eens over het feit dat het een probleem was waar hoe dan ook iets aan gedaan moest worden, waar offers voor moesten worden gebracht. Els Veder-Smit van de VVD wist dit misschien wel het beste te verwoorden. Zij sprak over de publieke opinie, die dagelijks verontrust werd over de milieuhygiëne en de media die er vrijwel dagelijks over berichtten. De luchtverontreiniging beschouwde dit Kamerlid als de belangrijkste factor in het aanwakkeren van de belangstelling voor de milieuhygiëne. De verontreinigde lucht die de mensen op elk moment inademen, deed hen beseffen dat hun gezondheid op het spel stond, maar ook die van de generaties na hen.⁶⁵ Deze beschrijving geeft mooi weer hoe de urgentie van de milieuproblematiek duidelijk in de Tweede Kamer doorgedrongen was, waarbij het ook als een probleem voor de toekomstige generaties, voor het nageslacht, werd gezien. Een probleem dat men koste wat kost wilde oplossen.

8.4 Verkiezingsprogramma's

De aandacht voor luchtverontreiniging in verkiezingsprogramma's van politieke partijen leek veel op die van de waterverontreiniging. Ook voor maatregelen tegen waterverontreiniging werd in 1963 gepleit door de ARP, VVD, KVP en PvdA.⁶⁶ In 1967 wezen deze partijen in hun programma's nog meer naar het gevaar voor de volksgezondheid dat deze verontreiniging opleverde en benoemden VVD en ARP de groei van bevolking en industrie als veroorzaker van de versterkte verontreiniging.⁶⁷ De KVP sprak van een gevaar voor het leefmilieu, veroorzaakt

⁶⁴ Kamerstuk Tweede Kamer 1969-1970 kamerstuknummer 9816 ondernummer 5.

⁶⁵ Handelingen Tweede Kamer 1969-1970 23 juni 1970.

⁶⁶ Verkiezingsprogramma ARP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma VVD 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma KVP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma PvdA 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

⁶⁷ Verkiezingsprogramma ARP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma VVD 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

door verkeer, industrie en de burger.⁶⁸ In dat jaar sloten ook de CHU en de CPN zich aan bij deze partijen, in het geval van de CPN met het idee grote bedrijven voor de kosten van maatregelen te laten opdraaien.⁶⁹ De verkiezingsprogramma's van de PSP en D66 spraken zich dat jaar echter het sterkst en meest uitgebreid uit tegen luchtverontreiniging. Zij wezen op de gevaren van groei voor het totale leefmilieu en volksgezondheid en eisten een breed pakket aan maatregelen en onderzoek, omdat de voortgaande groei niet houdbaar zou zijn voor de toekomst.⁷⁰ Opnieuw kwamen dus de elementen van groei, gevaar voor milieu en volksgezondheid en breder ingrijpen van de overheid terug bij de politieke partijen.

8.5 Analyse

In de verschillende behandelingen en debatten over de luchtverontreiniging zat een duidelijke lijn. Hoewel er de nodige jaren tussen de verschillende voorstellen heeft gezeten, kwam een aantal factoren steeds terug. Vrijwel alle deelnemende partijen aan het debat waren duidelijk over de oorzaken van de luchtverontreiniging. Die lagen bij de grote groei in industrie, bevolking en verkeer. Dit had gevolgen voor gezondheid van de mens, maar werd toch ook vaak gedefinieerd als een probleem voor het milieu of de milieuhygiëne. Dit gebeurde al in de besprekingen van de *Raad voor de Luchtverontreiniging* in 1963 en dus niet pas bij de latere debatten of de *Urgentienota Milieuhygiëne* in 1972. Hetzelfde geldt voor de meer alomvattende oplossing die moest worden gezocht. De *Urgentienota Milieuhygiëne* is een duidelijk voorbeeld van een geheel aan maatregelen op verschillende terreinen van het milieu. Over dit soort alomvattende plannen werd echter ook al rond de wetten over luchtverontreiniging gesproken gedurende de jaren zestig. Steeds kwamen van verschillende kanten pleidooien voor maatregelen die groei ook in de toekomst nog mogelijk zou maken, waarbij het milieu leefbaar zou blijven. De urgentienota had bij uitstek deze insteek, maar het lijkt erop dat de nota daarmee niet een echte voorloper was en de wortels ervan al in de jaren ervoor lagen.

⁶⁸ Verkiezingsprogramma KVP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*;

⁶⁹ Verkiezingsprogramma CHU 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*;
Verkiezingsprogramma CPN 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

⁷⁰ Verkiezingsprogramma PSP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*;
Verkiezingsprogramma D66 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

9. Bodemverontreiniging

9.1 Nota

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd in het hoofdstuk over bodemverontreiniging meteen duidelijk gemaakt hoe belangrijk de bodem is voor de mens. Het belang van de bodem werd letterlijk geciteerd uit de memorie van toelichting bij het voorontwerp van de *Wet inzake de bodemverontreiniging* van enkele jaren eerder, waarover later meer. De bodem werd natuurlijk intensief gebruikt, maar daar zou een grens aan zitten. Wanneer “zijn fysische, chemische en biologische eigenschappen door menselijk toedoen of andere oorzaken zodanig zijn veranderd dat daaruit gevaar, schade of hinder voor het leefmilieu ontstaat”, was er sprake van onaanvaardbare aantasting.⁷¹ Ook hier werd de memorie van toelichting op het voorontwerp van de *Wet inzake de bodemverontreiniging* aangehaald. In de nota werd uitgesproken dat er meer voorzichtigheid en terughoudendheid nodig was op het gebied van de bodembelasting, aangezien er soms onomkeerbare gevolgen waren. Ook moesten er meer waarborgen komen, zodat dit beter in de gaten kon worden gehouden. Tenslotte moesten er meer uniforme regels komen voor mogelijke bronnen van bodemverontreiniging. Voor het realiseren van deze doelen werd verwezen naar het tot stand komen van de *Wet inzake de bodemverontreiniging*.⁷²

9.2 Voorontwerp wet inzake de bodemverontreiniging

De totstandkoming van die wet was dus al jaren eerder in gang gezet. Het voorontwerp van de *Wet inzake de bodemverontreiniging* was de eerste daadwerkelijke stap. Het beoogde na de wettelijke regelingen op het gebied van de verontreiniging van oppervlaktewateren en de lucht nu ook de bodem via zulk soort wetgeving te beschermen. Die voorgaande wetgeving werd dus als voorbeeld gezien en de bodemverontreiniging was de logische volgende in de rij. De memorie van toelichting bij dit voorontwerp deed eigenlijk grotendeels wat in de *Urgentienota Milieuhygiëne* nog eens dunnetjes werd overgedaan. Het belang van de bodem voor de mens werd duidelijk gemaakt, het werd zelfs de basis voor het menselijk bestaan genoemd. De bodem, door de mens gebruikt om op te leven, zich over te verplaatsen en van te voeden, de drager van oppervlaktewater en berger van grondwater. Ook bij belangrijke natuurlijke cycli werd het grote belang van de bodem benoemd. Door de grote groei van bevolking en productie werd de bodem echter beschadigd. De kringloop van stoffen werd verstoord en afval zorgde

⁷¹ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 41.

⁷² Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 42.

voor ontoelaatbare milieuverontreiniging. Op de lange termijn zou dit er volgens de memorie van toelichting toe leiden dat de bodem onbruikbaar zou worden.⁷³

9.3 Verkiezingsprogramma's

Over bodemverontreiniging in de verkiezingsprogramma's van politieke partijen kan eigenlijk hetzelfde worden opgemerkt als al over water- en luchtverontreiniging is gedaan. In 1963 waren maatregelen tegen verontreiniging van de bodem voor het eerst een onderwerp in de programma's van een aantal partijen.⁷⁴ In 1967 breidden deze partijen hun hoofdstukken over dit onderwerp uit en kwam er meer nadruk te liggen op de groei die de toenemende verontreiniging had veroorzaakt en de gevaren voor het gehele leefmilieu.⁷⁵ Daarnaast voegden de PSP en D66 zich bij de groep van partijen die zich in hun programma uitspraken voor maatregelen tegen bodemverontreiniging. Deze twee zagen het milieu nog meer als overkoepelend thema en wilden dan ook een brede aanpak van de overheid op dit gebied.⁷⁶ Hiermee kwamen de belangrijke elementen uit de *Urgentienota Milieuhygiëne*, groei als oorzaak, gevaar voor het gehele milieu en de volksgezondheid en een brede aanpak van de overheid als oplossing, ook al terug in de verkiezingsprogramma's van politieke partijen in 1967.

9.4 Analyse

De *Wet tegen bodemverontreiniging* kwam pas vrij laat tot stand, jaren na vergelijkbare wetten op het gebied van luchtverontreiniging en waterverontreiniging. In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd de wet gezien als de belangrijkste te zetten stap op dit gebied. Toch betekent dit niet dat bodemverontreiniging pas toen voor het eerst genoemd werd. Al voor die tijd was er een voorontwerp voor de *Wet inzake de bodemverontreiniging* verschenen. Hierin werd de bescherming van de bodem als een uiterst serieus onderwerp beschouwd. Opnieuw

⁷³ Kamerstuk Tweede Kamer 1970-1971 kamerstuknummer 11268 ondernummer 3.

⁷⁴ Verkiezingsprogramma ARP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma VVD 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma KVP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma PvdA 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

⁷⁵ Verkiezingsprogramma ARP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma VVD 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma KVP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma PvdA 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

⁷⁶ Verkiezingsprogramma PSP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma D66 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

werd de groei van bevolking en industrie aangehaald als drijvende kracht achter de toenemende verontreiniging. Hierdoor werd de bodem steeds intensiever gebruikt wat tot schade kon leiden. Ook hier werd de bodem gezien als een onderdeel van een groter geheel van het milieu, waarbij verontreiniging van het ene aspect ook gevolgen zou hebben voor het andere. Dit verdiende dus een aanpak op al die verschillende onderdelen van het milieu, om problemen met het bodemgebruik in de toekomst te voorkomen. Op de lijn van dat voorontwerp ging de *Urgentienota Milieuhygiëne* uiteindelijk verder. Er is dus een bepaalde lijn te zien, in dit geval werd de memorie van toelichting van het voorontwerp zelfs letterlijk aangehaald en dezelfde beargumentering gebruikt. Wederom valt er dus een patroon te herkennen. De oorzaken van verontreiniging liggen bij de groei van bevolking en industrie. De gevolgen zijn schadelijk voor een breder milieu dan enkel de bodem zelf en kunnen ook voor de mens schadelijke gevolgen hebben. Dit dient voorkomen te worden door een samenhangende aanpak van de milieuverontreiniging, zodat het milieu ook in de toekomst bruikbaar en leefbaar blijft.

10. Kernenergie

10.1 Nota

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd een hoofdstuk aan kernenergie en ioniserende straling gewijd. Milieutechnisch werd kernenergie in eerste instantie vooral relevant geacht als vervanger van fossiele brandstoffen. Door een sterk toenemende energiebehoefte waren de gevolgen voor de milieuhygiëne groot en de fossiele brandstoffen zouden in de toekomst bovendien niet meer voldoende zijn om de in de energiebehoefte te kunnen voorzien. Kernenergie werd als de oplossing gepresenteerd, zeker voor de behoefte aan elektriciteit. Hiervoor zouden er echter nog wel grote ontwikkelingen moeten plaatsvinden, naar betere reactoren en technieken. Zelfs dan zou kernenergie niet genoeg zijn om de grote groei in de behoefte aan energie te kunnen voorzien. De groei die werd verwacht zou ernstige milieuhygiënische gevolgen hebben en daarom werd ook de mogelijkheid tot matiging van het energieverbruik in dit hoofdstuk aangehaald. Voor de op dat moment geraamde groei in energiebehoefte zouden namelijk in 1985 acht tot tien kernenergiecentrales en rond 2000 zelfs dertig tot veertig kernenergiecentrales nodig zijn. Het tweede punt van belang waren de gevaren van kernenergie en straling. Door de mogelijke uitbreiding van het produceren van elektriciteit door kernenergie en door het gebruik van radioactieve straling in wetenschap, medische wereld en industrie, zou de stralenbelasting in Nederland flink kunnen toenemen. Het was dan ook van groot belang de gezondheidsrisico's goed in de gaten te houden, zo werd geschreven in de nota. Onderzoek van de Gezondheidsraad naar de toelaatbare normen van straling was hierbij belangrijk. De eerder ingevoerde Kernenergiewet vormde de basis voor het opleggen van voorwaarden en voorschriften om voor de bevolking en de radiologische sector de straling op een acceptabel niveau te houden. Voor de volgende jaren werden een aantal belangrijke zaken besproken in de vorm van urgenties. Voor de stralingshygiëne achtte men vooral meer onderzoek, toezicht, voorlichting en internationale samenwerking van belang.⁷⁷

10.2 Eerdere nota's

Al eind jaren vijftig schreef minister Zijlstra van Economische Zaken de *Nota inzake de kernenergie*. Deze nota had als ondertitel *Opwekking van elektriciteit door middel van kernenergie*. Deze ondertitel verraadde al aardig wat de inhoud van de nota behelsde, voornamelijk een verkenning van de mogelijkheden van kernenergie in de opwekking van

⁷⁷ Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2, p. 45, 46.

elektriciteit.⁷⁸ Vanuit de Tweede Kamer was er dan ook enige teleurstelling over deze smalle benadering van de kernenergie en had men op een algemener verhaal gehoopt. Zo deed de nota geen uitspraken over de negatieve gevolgen van kernenergie voor de omgeving. De Kamerleden maakten zich hier echter wel zorgen over. Wat was de invloed van straling op de landbouwproductie en op personeel van kernenergiecentrales, dus hoe zat het met biologische en medische invloed? Ook vaste controle op radioactiviteit in de lucht, het water en de bodem werden belangrijk geacht. Tenslotte werd ook de volksgezondheid genoemd als mogelijk slachtoffer van kernenergiecentrales.⁷⁹ Kernenergie werd in de Tweede Kamer dus al duidelijk niet alleen benaderd als een interessante wetenschappelijke en bruikbare ontwikkeling voor de energiebehoefte, maar zeker ook als een gevaar voor de bevolking en het milieu. Dit werd een paar jaar later opnieuw bevestigd in reactie op een aanvullende nota over kernenergie, geschreven door minister De Pous, die Zijlstra had opgevolgd.⁸⁰ Ook deze nota richtte zich voornamelijk op de mogelijkheden van het opwekken van elektriciteit doormiddel van kernenergie en kreeg vergelijkbare reacties vanuit de Kamer. Er werd opnieuw gevraagd om een landelijk controlesysteem, dat lucht en water op radioactiviteit zou controleren. Meer aandacht zou moeten uitgaan naar het belang van de volksgezondheid.⁸¹

10.3 Kernenergiewet

In 1960 kwamen er dan de *Regelen met betrekking tot de vrijmaking van kernenergie en de aanwending van radioactieve stoffen en ioniserende stralen uitzendende toestellen*, afgekort tot de *Kernenergiewet*. Deze wet was wel bedoeld om een betere bescherming tegen radioactieve straling mogelijk te maken.⁸² De regering erkende de gevaren van radioactiviteit, die hoorden bij het gebruik van kernenergie. Er zouden dus beperkende regels en voorwaarden moeten worden opgelegd om te voorkomen dat er gevaar, schade en hinder voor de omgeving zou zijn. Het meten van de radioactiviteit in bodem, water en lucht werd nu ook daadwerkelijk vastgelegd. Het centrale punt van de wetgeving was de bescherming van de volksgezondheid tegen het gevaar van straling.⁸³ In de behandeling in de Tweede Kamer sprak Gerard Veldkamp, minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, dit opnieuw duidelijk uit. Om de gezondheid

⁷⁸ Kamerstuk Tweede Kamer 1956-1957 kamerstuknummer 4727 ondernummer 1.

⁷⁹ Kamerstuk Tweede Kamer 1957-1958 kamerstuknummer 4727 ondernummer 3.

⁸⁰ Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 4727 ondernummer 5.

⁸¹ Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 4727 ondernummer 6.

⁸² Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 5861 ondernummer 2.

⁸³ Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 5861 ondernummer 3.

van de bevolking te beschermen zou moeten worden gestreefd naar een beperking van de radioactieve straling. Ook vond hij het belangrijk dat het milieu in zijn totaliteit werd gezien. “De lucht die hij inademt, het water dat hij drinkt, het voedsel dat hij tot zich neemt en de omgeving, waarin hij binnenshuis en buitenshuis vertoeft”, het hoorde allemaal tot het milieu.⁸⁴ De radioactieve besmetting was een gevaar voor dit milieu waarin de mens moest leven, dus deze besmetting moest beperkt blijven. Verschillende Kamerleden, waaronder Siep Posthumus van de PvdA, vonden dat het al lang genoeg had geduurd voor dit soort maatregelen er waren gekomen. Het kon voor hen dus niet snel genoeg gebeuren. De wet trad uiteindelijk in 1963 in werking. In dat jaar waren ook verkiezingen voor de Tweede Kamer. Vooral de KVP en de PvdA hadden in hun verkiezingsprogramma’s aandacht besteed aan het gevaar van radioactiviteit en mogelijke radioactieve besmetting van water, lucht en bodem.⁸⁵

10.4 Analyse

Op het gebied van kernenergie was er een duidelijke tweespalt. Zoals in de *Urgentienota Milieuhygiëne* duidelijk werd gemaakt, kan kernenergie een minder verontreinigende optie zijn om in de energiebehoefte te kunnen voorzien. De directe uitstoot lijkt minder schadelijk voor bijvoorbeeld de lucht dan fossiele brandstoffen als olie en aardgas. In diezelfde nota werd echter ook gewaarschuwd voor de gevaren van kernenergiecentrales. De straling bracht risico’s met zich mee die goed beoordeeld en zo nodig voorkomen dienden te worden. Deze waarschuwing was echter niet nieuw. Al vanaf het einde van jaren vijftig was de regering druk bezig met kernenergie en de voordelen ervan, bijvoorbeeld via nota’s over het onderwerp. Vooral vanuit de Tweede Kamer kwamen echter ook toen al sterke geluiden over de nadelen van kernenergie. De straling werd gezien als een gevaar voor de volksgezondheid en er werd gevraagd om permanente en landelijke metingen over de straling in lucht, water en bodem. Kernenergie werd bovendien als een breed probleem gezien, met invloed op het gehele milieu, waarin de mens moest leven. Uiteindelijk kwam er ook duidelijke wetgeving over het beperken van gevaarlijke straling. Rond deze wetgeving kwamen dezelfde argumenten over volksgezondheid en milieu terug. Omdat dit ook terug te zien is in het grotere milieuprogramma dat de *Urgentienota Milieuhygiëne* beoogde te zijn, is er duidelijk sprake van een mate van continuïteit bij het onderwerp kernenergie.

⁸⁴ Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 07 november 1962, 3144.

⁸⁵ Verkiezingsprogramma PvdA 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Verkiezingsprogramma KVP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

11. Conclusie

11.1 Deelconclusies

Om tot een goede algemene conclusie te komen, waarbij uitspraken over continuïteit of discontinuïteit in de breedte van het milieudebat kunnen worden gedaan, is het goed eerst nog eens terug te kijken op de verschillende onderdelen die aan bod zijn gekomen in dit onderzoek.

11.1a Natuurbescherming

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd een sterke band tussen traditionele natuurbescherming en milieuhygiëne voor mogelijk gehouden. Als de natuurbescherming een wat bredere opvatting zou krijgen, kon het passen binnen het kader van de milieuhygiëne, dat was gericht op het totale leefmilieu en het natuurlijk evenwicht van land, water en lucht. Het debat rond de Natuurbeschermingswet, gevoerd van 1962 tot 1966, liet zien dat ook toen al deze overlap tussen natuurbescherming en milieuhygiëne bestond, waarin het beschermen van de natuur door de Kamerleden breder werd opgevat dan door traditionele natuurbeschermers was gedaan. Op dit gebied leek dus een ontwikkeling in het debat te zitten, wat de status van de natuur in de nota tot een continuering van die ontwikkeling maakt.

11.1b Ruimtelijke ordening

Ook op het gebied van de ruimtelijke ordening zag de *Urgentienota Milieuhygiëne* een samenhang met milieuhygiëne. In de omgang met de ruimte van Nederland zou er sterk oog moeten zijn voor het milieubelang. Een samenwerking zo sterk als geschetst in de nota, was er in het debat over de ruimtelijke ordening in de jaren zestig nog niet. In dat debat werd wel verwezen naar de groei als veroorzaker van problemen voor het milieu en de volksgezondheid en gevraagd om een sterkere aanpak van dit probleem door de overheid. Gedeeltelijk valt er op het terrein van de ruimtelijke ordening dus wel een overeenkomst te zien met de centrale punten van de *Urgentienota Milieuhygiëne*. Toch waren die niet de kern van de discussie en gaf de wetgeving ook weinig blijk van de invloed van milieubescherming op de ruimtelijke ordening. Het zal dus waarschijnlijk vooral als een voorzichtig begin moeten worden gezien.

11.1c Bestrijdingsmiddelen

Het debat over het gebruik van bestrijdingsmiddelen, vooral rond 1960 gevoerd over de *Bestrijdingsmiddelenwet*, vertoont duidelijke overeenkomsten met de centrale stellingen van de *Urgentienota Milieuhygiëne*. Vaak werd benoemd hoe groei van bevolking en behoeften de oorzaak van het probleem van de bestrijdingsmiddelen waren. Dat probleem uitte zich in gevaren voor milieu en volksgezondheid. De verstoring van het natuurlijke evenwicht kwam

uitgebreid aan bod, vooral aangedreven door Marinus van der Goes van Naters. De urgentie van het probleem werd door de Tweede Kamer duidelijk erkend en vanuit de Kamer kwam ook de vraag om een brede aanpak van het probleem. Dat die er nog niet direct kwam, wil niet zeggen dat de geluiden er nog niet waren. Inhoudelijk leek het debat van 1960 dus sterk op dat van jaren later.

11.1d Water-, lucht- en bodemverontreiniging

Deze drie vormen werden in de *Urgentienota Milieuhygiëne* genoemd als misschien wel de meest in het oog springende onderdelen van de milieuproblematiek. Op de drie terreinen werd het voorkomen en verminderen van verontreiniging als zeer belangrijk geacht. Dit waren echter duidelijk geen nieuwe ideeën. Wetten tegen water- en luchtverontreiniging waren in de jaren zestig na uitgebreid debat al tot stand gekomen, de *Wet inzake bodemverontreiniging* was op dat moment zo goed als rond. Het is opvallend dat er in het urgentieprogramma verwezen werd naar al bestaande wetgeving, hoewel daar ook kleine uitbreidingen en aanpassingen voor werden voorgesteld. Naast die schijnbare manier van voortbouwen op de lijn van de jaren zestig, leken ook de stellingen van de urgentienota op een continuering van het debat op deze terreinen. Ten eerste het problematiseren van de groei van bevolking en industrie. In de debatten rond de wetgeving tegen verontreiniging en de verkiezingsprogramma's van verschillende politieke partijen kwam dit vaak aan bod. Hetzelfde gold voor het constateren van gevaren voor volksgezondheid en milieu, ook dit stond elke keer centraal in de discussie. In de processen van wetgeving werd elke keer benadrukt dat er ook op de andere gebieden wat diende te gebeuren, waardoor uiteindelijk stap voor stap de verschillende wetten er kwamen. Bij de Tweede Kamer en politieke partijen was duidelijk sprake van het besef dat dit een breed probleem was, dat ook met een breed pakket aan wetgeving moest worden aangepakt.

11.1e Kernenergie

In de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd kernenergie om twee redenen besproken. Kernenergie kon een minder vervuilend alternatief zijn voor andere energiebronnen en tegelijkertijd was radioactieve straling een potentieel gevaar voor het milieu. De eerste reden leek vrij nieuw te zijn, in de jaren zestig was hier nog weinig politieke discussie over geweest. Voor het gevaar van straling werd echter al veel eerder gewaarschuwd. Dit gebeurde ook op een manier zoals dat in de nota gebeurde, met een verwijzing naar de volksgezondheid en de schade die het kon aanrichten aan lucht, water en bodem. Het werd gezien als een probleem voor het gehele milieu, waarin de mens moest leven. Hoewel er in 1972 dus wel op meer manieren naar kernenergie werd gekeken dan in de jaren zestig, waren er ook duidelijke parallellen.

11.2 Continuïteit of discontinuïteit?

Deze scriptie had als doel van de bevindingen op de verschillende deeltherreinen tot algemene uitspraken te komen over de continuïteit of discontinuïteit op het gebied van de milieupolitiek. De *Urgentienota Milieuhygiëne* blijft daarvoor een goede vergelijking. Die symboliseerde goed de start van de ‘milieuforie’ of de ‘gealarmeerde tijdsgeest’.⁸⁶ In vier stellingen werd de stand van zaken op het gebied van de milieuproblematiek uiteengezet. De eerste stelling hield in dat de toenemende groei van bevolking en industrie de veroorzaker van milieuproblemen was. Dit kwam eigenlijk in debatten rond alle deelthema’s terug. Vanuit de regering en de kamer, vanuit linkse en meer rechtse partijen, christelijk of seculier. Steeds als het over een deelonderwerp van milieu ging, kwam terug dat op een bepaalde manier groei debet was aan problemen voor het milieu. Dat het rapport van de Club van Rome, dat draaide om de problematische gevolgen van de groei en daarom ook de titel *Limits to growth* had, voor velen zo als een verrassing kwam, valt op zichzelf eigenlijk een verrassing te noemen. Al jarenlang kwam dit in de Tweede Kamer regelmatig terug. Over de tweede stelling, waaruit bleek dat de aantasting van het milieu schadelijke gevolgen had voor de volksgezondheid, valt eigenlijk hetzelfde te zeggen. Steeds als er over de gevolgen van aantasting van het milieu werd gesproken, kwam ook het risico daarvan voor de volksgezondheid naar voren. In veel verkiezingsprogramma’s behoorden maatregelen tegen de verontreiniging van het milieu tot het hoofdstuk volksgezondheid. Politiek leek iedereen eensgezind over het feit dat milieuproblemen een gevaar voor de volksgezondheid vormden. De derde stelling, over de verstoring van het natuurlijk evenwicht van het milieu door de mens, was ook al niet nieuw. Al bij de *Bestrijdingsmiddelenwet* in 1962 kwam er vanuit de Tweede Kamer een sterk betoog om dit evenwicht in de gaten te houden, aangevoerd door Van der Goes van Naters. Later spraken D66 en de PSP zich in hun verkiezingsprogramma’s uitgebreid uit over dit onderwerp. Tot slot de vierde stelling, die betekende dat de aanpak van al deze problemen op een brede, overkoepelende manier zou moeten gebeuren vanuit de overheid. Wederom was dit principe niet nieuw. Bij verschillende van de behandelde onderwerpen kwam de vraag om een groter geheel aan maatregelen vaak naar voren. Zo kwamen wetten tegen lucht-, water- en bodemverontreiniging niet tegelijk tot stand, maar werd er bij elk van die wetten wel aangestuurd op wetten over de andere gebieden

⁸⁶ Wim Van Noort, ‘De fluctuerende milieupolitiek’, 132; Pieter Leroy, ‘Milieubeweging en milieubeleid’, 60.

van verontreiniging of daaraan gerefereerd. Ook bij de debatten over ruimtelijke ordening viel deze wens terug te zien.

Naar aanleiding van deze bevindingen lijkt te kunnen worden geconcludeerd dat er meer sprake was van continuïteit dan de meeste auteurs schreven. Een groot deel van de thema's van de milieuproblematiek had zich gedurende de jaren zestig al ontwikkeld. Al in die tijd werden er wetten voorbereid en werd er gedebatteerd over de losse onderwerpen van het milieu. Ook in verkiezingsprogramma's werd er al aandacht aan besteed. Het onderwerp lijkt dus eerder op een langzame manier steeds belangrijker te zijn geworden, dan dat er sprake was van een plotse opkomst. Een continuïteit die mede voort zou kunnen komen uit de traditionele natuurbescherming, zoals Bramwell en Righart schreven.⁸⁷ Waar er in de *Urgentienota Milieuhygiëne* werd gesproken van een mogelijke samenwerking of overlap tussen de natuurbescherming en milieuactivisme, was die connectie ook terug te zien in eerdere discussie rond de bescherming van natuur. Al vroeg in de jaren zestig bleek dat deze inderdaad ook oog had voor een bredere milieupolitiek en dus zou daarin de evolutie van natuurbescherming naar milieubescherming kunnen worden gezien. Bramwell schaarde dit allemaal onder de noemer ecologisme.

Toch dienen er ook kanttekeningen bij deze opmerkingen te worden geplaatst. Daadwerkelijke grote overkoepelende plannen voor de aanpak van milieu kwamen namelijk pas echt op vanaf het begin van de jaren zeventig, toen ook het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne werd ingericht. Het begrip milieu leek dus zeker wel een sterke opmars te maken, bijvoorbeeld ook in de media. In dat opzicht is de analyse van discontinuïteit niet vreemd. Wanneer wordt gekeken naar het begrip milieu op de moderne manier, dan is dat waarschijnlijk pas echt opgekomen vanaf de jaren zeventig. Als dat begrip in verschillende terreinen wordt opgedeeld, zoals in dit onderzoek is gebeurd, moet er toch worden geconcludeerd dat er op die losse onderdelen zeker ook al in de jaren zestig stappen werden gezet en ideeën werden gemaakt die leken op wat later door milieubeschermers zou worden uitgedragen. In dat opzicht moet toch worden gesteld dat er lastig kan worden gesproken van een heel nieuw thema, aan het begin van de jaren zeventig. Het is correct dat de grote groei pas kwam in die periode, maar die werd mogelijk door de vruchtbare aarde die in de jaren zestig was gecreëerd.

⁸⁷ Anna Bramwell, *Ecology in the 20th century* (Londen, 1989); Hans Righart, 'Milieu en politiek in Nederland 1960-1993', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107:3 (1994), 331-347.

Deze langzame doch belangrijke ontwikkeling op het gebied van de aandacht voor milieu sluit wellicht aan bij de stille revolutie die volgens Ronald Inglehart plaatsvond, of de eindeloze jaren zestig van Hans Righart.⁸⁸ Interessanter is echter dat het laat zien dat ontwikkelingen soms verscholen liggen onder het oppervlak, net uit het zicht. Waar een nieuw fenomeen zich voor lijkt te doen, kan een oude traditie de weg naar de nieuwe tijd gevonden hebben. Laten we daarom altijd blijven zoeken.

11.3 Discussie en vervolgonderzoek

Na de conclusie is het goed een kritische blik op het onderzoek te werpen en te reflecteren op de zaken die het onderzoek lastig hebben gemaakt. Zo geniet het de voorkeur gebruik te maken van recente literatuur, maar was die in dit geval nauwelijks beschikbaar. Hoewel de basis van de Status Quaestionis hierdoor wat minder sterk is, geeft het ook juist de relevantie van het onderzoek weer. Door veel auteurs werd dit onderwerp als een gesloten boek beschouwd, waardoor er recent weinig onderzoek naar is gedaan. De conclusies van deze scriptie lijken onderzoek op dit terrein echter te rechtvaardigen. Ook de selectie en analyse van de bronnen behoeft reflectie. De selectie van de bronnen is systematisch gebeurd, waardoor kan worden gesteld dat al het beschikbare materiaal binnen de gestelde kaders ook is gevonden. Er hadden meer bronnensoorten gebruikt kunnen worden, zoals interne stukken, maar voor de vragen van dit onderzoek leek dit bronnenapparaat juist. Er is voldoende gevonden en gebruikt om een zinnige analyse te kunnen doen, hoewel niet elk deelonderwerp even uitgebreid aan bod heeft kunnen komen. Toch voegen ook de kleinere deelonderwerpen iets toe aan het geheel en mogen ze daarom niet ontbreken. Bij de analyse van de bronnen is niet gekozen voor een kwantitatieve systematische aanpak, maar door de vragen waarmee ze zijn benaderd lijkt het schetsen van een goed en breed beeld wel te zijn geslaagd. De *Urgentienota Milieuhygiëne* zou een kritische lezer te aanwezig kunnen vinden in deze scriptie en het klopt dat er veel woorden aan besteed zijn. Deze aanpak heeft echter wel voor een duidelijke structuur gezorgd en de nota bleek zoals verwacht een fijn uitgangspunt voor de blik op de jaren 1959-1970.

Om die blik nog waardevoller te maken, zou vervolgonderzoek nuttig zijn. Zo zou het interessant zijn de ontwikkeling van het milieuthema te vergelijken met ander landen. Dit vergelijkende perspectief zou de waarde van de conclusies van deze scriptie kunnen versterken,

⁸⁸ Ronald Inglehart, *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics* (Princeton, 1977); Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 2006).

door inzicht te geven in wat er nou anders of vergelijkbaar was aan de Nederlandse ontwikkeling. Door te kijken naar andere landen is het mogelijk ook meer over de Nederlandse situatie in die jaren te leren. Een andere dimensie die hier minder aan bod is gekomen, is die van de stuwende krachten. Welke partijen, groeperingen of personen hebben het voorwerk gedaan voor de succesvolle milieubeweging van de jaren zeventig. Dit kan dus meer raken aan de maatschappelijke initiatieven, maar ook de interne overwegingen van politieke partijen, fracties en regeringen zouden hiervoor een interessante bron zijn. Door deze invloeden te onderzoeken, zou het ook beter mogelijk moeten zijn maatschappelijke ontwikkelingen mee te nemen in de analyse.

12. Bibliografie

12.1 Literatuur

Bramwell, Anna, *Ecology in the 20th century* (Londen 1989).

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010).

Cramer, Jacqueline, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989).

Hajer, Maarten, 'Milieu als moderniseringsvraagstuk', *Socialisme en Democratie* 49:1 (1992), 1-7.

Inglehart, Ronald, *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics* (Princeton 1977).

Koning, Marieke de, *De aandacht van publiek, media en politiek voor milieuproblemen* (Wageningen 1998).

Koppen, Kris van, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en in de moderne samenleving* (Wageningen 2002).

Leroy, Pieter en Geest, Antoon de, *Milieubeweging en milieubeleid* (Amsterdam 1985).

Leroy, Pieter, 'Milieubeweging en milieubeleid', in: Pieter Glasbergen (red.), *Milieubeleid. Theorie en praktijk* (Den Haag 1989).

Nes, van A. en Werf, Marieke van der, 'Korte geschiedenis van de milieudiscussie in Nederland', in: Marieke Van der Werf, *Milieu en communicatie. Inzichten in communicatie op de groene markt* (Leiden 1993), 10-21.

Noort, Wim van, 'De fluctuerende milieupolitiek', *Beleid & Maatschappij* 17:3 (1990), 132-140.

Ridley, Matt en Kealey, Terence, *Modes in het milieudebat* (Den Haag 1998).

Righart, Hans, 'Milieu en politiek in Nederland 1960-1993', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107:3 (1994), 331-347.

Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006).

Windt, Henny van der en Bogaert, Dirk, 'Veranderingen in discoursen en strategieën van Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers tussen 1945 en 2005', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 14:3 (2009), 7-37.

12.2 Bronnen

12.2a Handelingen

Handelingen Tweede Kamer 1960-1961 07 maart 1961.

Handelingen Tweede Kamer 1960-1961 06 juni 1961.

Handelingen Tweede Kamer 1961-1962 08 maart 1962.

Handelingen Eerste Kamer 1961-1962 03 juli 1962.
Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 26 maart 1963.
Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 07 november 1962.
Handelingen Tweede Kamer 1964-1965 27 april 1965.
Handelingen Tweede Kamer 1964-1965 28 april 1965.
Handelingen Tweede Kamer 1965-1966 08 juni 1966.
Handelingen Tweede Kamer OCV / UCV 1967 22 augustus 1967.
Handelingen Tweede Kamer 1967-1968 11 juni 1968.
Handelingen Tweede Kamer 1969-1970 23 juni 1970.

12.2b Kamerstukken

Kamerstuk Tweede Kamer 1956-1957 kamerstuknummer 4727 ondernummer 1.
Kamerstuk Tweede Kamer 1956-1957 kamerstuknummer 4727 ondernummer 3.
Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 4727 ondernummer 5.
Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 5861 ondernummer 2.
Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 5861 ondernummer 3.
Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 6014 ondernummer 1.
Kamerstuk Tweede Kamer 1959-1960 kamerstuknummer 6014 ondernummer 3.
Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 4727 ondernummer 6.
Kamerstuk Tweede Kamer 1960-1961 kamerstuknummer 6014 ondernummer 4
Kamerstuk Tweede Kamer 1961-1962 kamerstuknummer 6764 ondernummer 3.
Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 6764 ondernummer 4.
Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 7016 ondernummer 1.
Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 7016 ondernummer 2.
Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 7016 ondernummer 4.
Kamerstuk Tweede Kamer 1962-1963 kamerstuknummer 7016 ondernummer 5.
Kamerstuk Tweede Kamer 1964-1965 kamerstuknummer 7884 ondernummer 1.
Kamerstuk Tweede Kamer 1964-1965 kamerstuknummer 7884 ondernummer 3.
Kamerstuk Tweede Kamer 1964-1965 kamerstuknummer 7884 ondernummer 4.
Kamerstuk Tweede Kamer 1968-1969 kamerstuknummer 9816 ondernummer 3.
Kamerstuk Tweede Kamer 1968-1969 kamerstuknummer 9816 ondernummer 5.
Kamerstuk Tweede Kamer 1970-1971 kamerstuknummer 11268 ondernummer 3.
Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 1.

Kamerstuk Tweede Kamer 1971-1972 kamerstuknummer 11906 ondernummer 2.

12.2c Verkiezingsprogramma's

Verkiezingsprogramma ARP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma ARP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma CHU 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma CPN 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma D66 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma KVP 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma KVP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma PSP 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma PvdA 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma PvdA 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma VVD 1963, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*

Verkiezingsprogramma VVD 1967, *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.*